

Landbouw hier en nu

De feiten over het agrocomplex in Noord-Nederland

J.J. de Vlieger
B.J. van der Sluis

Projectcode 62429

Juli 2000

Rapport 3.00.05

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- ☐ Bedrijfsontwikkeling en omgevingsfactoren
- ☐ Emissie- en milieuproblematiek
- ☒ Concurrentiepositie en de Nederlandse agribusiness; Industrie en handel
- ☐ Economie van het landelijk gebied
- ☐ Nationale en internationale beleidsvraagstukken
- ☐ Bedrijven-Informatienet; Statistische documentatie; Periodieke rapportages

Landbouw hier en nu; De feiten over het agrocomplex in Noord-Nederland
Vlieger, J.J. de en B.J. van der Sluis
Den Haag, LEI, 2000
Rapport 3.00.05; ISBN 90-5242-595-7; Prijs f 84,- (inclusief 6% BTW)
83 p., fig., tab., bijl.

In opdracht van het Ministerie van LNV, Directie Noord is onderzoek uitgevoerd naar de huidige positie en de recente ontwikkelingen van de landbouw in Noord-Nederland.

Met behulp van gegevens uit de CBS-Landbouwtelling zijn de ontwikkelingen in vier noordelijke landbouwgebieden tussen 1988 en 1999 geanalyseerd en vergeleken met het geheel Noord-Nederland en Nederland. Verder is onder meer ingegaan op de financiële positie van de bedrijven, de inkomenssteun in de akkerbouw en de melkveehouderij en het toekomstige landbouwbeleid. Ook zijn voor de jaren 1990, 1993 en 1997 de werkgelegenheid en de toegevoegde waarde van de diverse productietakken van het agrocomplex in kaart gebracht.

In een slotbeschouwing staan sterke en zwakke punten van de landbouw in het Noorden en kansen en bedreigingen die de voorziene ontwikkelingen bieden.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl

© LEI, 2000

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- ☒ toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
☐ niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponneerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	6
Samenvatting	8
1. Inleiding	14
1.1 Achtergrond en doel	14
1.2 Aanpak	14
2. Huidige situatie en ontwikkelingen op de bedrijven	17
2.1 Algemeen	17
2.2 Bedrijfstypen en inkomen	25
2.2.1 Bedrijfstypen	25
2.2.2 Inkomenssituatie	27
2.2.3 Inkomenssteun	30
2.2.4 Conclusies	31
2.3 Andere indicatoren	32
2.3.1 Veebezetting	32
2.3.2 Verbreding	32
2.3.3 Biologische landbouw	34
2.3.4 Arbeid	36
2.3.5 Mutaties en vrijkomende gebouwen	36
2.3.6 Vergelijking met Noord-Duitsland	38
2.4 Conclusies	42
3. Agribusiness in Noord-Nederland	43
3.1 Inleiding	43
3.2. Kenmerken provincies	45
3.3 Ontwikkelingen 1990-1997	46
3.4 Toeleverende, verwerkende en handelsbedrijven	48
3.5 Regionale verschillen	49
3.6 Conclusies	53
4. Toekomstige ontwikkelingen	54
5. Slotbeschouwing	60
Literatuur	64
Bijlagen	66

Woord vooraf

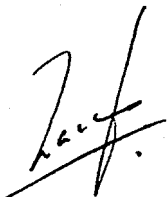
De Noordelijke landbouw dient zich (nog) meer te gaan richten op de maatschappelijke vraag en een breed assortiment aan producten. De invloed van de samenleving op de landbouw komt steeds meer tot uiting. Daarbij komt dat veel minder dan voorheen de beschermende werking van het markt- en prijsbeleid voor de Nederlandse landbouwproducten geldt. Bovendien bepaalt de overheid steeds meer de voorwaarden waaronder de productie plaats kan vinden.

Het Ministerie van LNV zal ook in de toekomst een belangrijke rol spelen op de inrichting en vormgeving van de landbouw in Noord-Nederland. Voor het verkrijgen van inzicht in de ontwikkelingen en vooruitzichten van de landbouw, de toeleverende, verwerkende en handelsbedrijven (agribusiness) heeft het Ministerie van LNV, Directie Noord het LEI verzocht hiernaar een studie te verrichten. Bij het verrichten van de verkenning heeft het LEI de medewerking verkregen van een begeleidingsgroep van Directie Noord, bestaande uit de volgende medewerkers:

- Ir. G. Bargerbos
- Mr. L. Boerema
- D. Bijlsma
- Mr. M. Datema
- Ir. T.W.M. Meeuwissen
- Ir. C. Mulder
- Ing. B. Muntjewerf
- Ir. K. Nieuwerth
- Ir. A. Streefland

De leden van de begeleidingsgroep wil ik bij deze danken voor hun inbreng.

De directeur,

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Samenvatting

Achtergrond en doel

Het Ministerie van LNV, Directie Noord wil meer inzicht in de positie van de landbouw in Noord-Nederland. Dit ter ondersteuning van een van haar speerpunten 'de landbouw in dialoog', met als doel de noordelijke landbouw duurzaam en maatschappelijk aanvaardbaar te laten produceren en deze meer te richten op de vragen uit de markt. Dit was de aanleiding voor het Ministerie het LEI onderzoek te laten verrichten. Het doel van het onderzoek is een beeld te geven van de huidige positie, de ontwikkelingen in het recente verleden en de toekomstige ontwikkelingen van de agrarische sector in Noord-Nederland in samenhang met andere functies.

Aanpak

De ontwikkelingen in de landbouw zijn geanalyseerd met behulp van door het LEI bewerkte gegevens uit de CBS-Landbouwtellingen van 1988, 1993 en 1999. De huidige en recente ontwikkelingen in de land- en tuinbouw werden hierbij vergeleken met die van geheel Noord-Nederland en geheel Nederland. Hierbij is tevens aandacht besteed aan de inkomensontwikkeling en het aandeel inkomenssteun hierin. Binnen het studiegebied zijn vier deelgebieden onderscheiden, namelijk Bouwhoek/Hogeland, Veenkoloniën/Oldambt, Noordelijk Weidegebied en Flevoland. Daarnaast is gebruikgemaakt van input/outputgegevens om het economische belang van de agrarische productiekolom in de gebieden weer te geven. Vervolgens zijn de vestigingsplaatsen van toeleverende en afnemende bedrijven in kaart gebracht. Tot slot is met behulp van CPB-scenario's, in samenhang met de gemaakte afspraken in Agenda 2000, een beeld geschetst van belangrijke toekomstige ontwikkelingen van de landbouw in Noord-Nederland.

Ontwikkelingen in de structuur van de land- en tuinbouw

De akkerbouw en melkveehouderij zijn in 1999 gezamenlijk goed voor 76% van de totale agrarische productieomvang - gemeten in nge - in Noord-Nederland. Hierin is in de afgelopen jaren een verschuiving opgetreden. Terwijl de economische betekenis van de melkveehouderij vrijwel gelijk bleef is het belang van de akkerbouw met 8% teruggelopen. De tuinbouw was een sterke groeier. Ook de intensieve veehouderij nam toe in betekenis.

Uit de ontwikkelingen blijkt dat in de gebieden met relatief veel akkerbouw plaats werd gemaakt voor de melkveehouderij en tuinbouw. In Bouwhoek/Hogeland was dit met name melkveehouderij en in de Veenkoloniën/Oldambt en Flevoland tuinbouw.

De ontwikkeling van het aantal bedrijven in het Noorden volgde nagenoeg de landelijke ontwikkeling. Tussen 1988 en 1999 verminderde het aantal agrarische bedrijven met 2% per jaar ofwel met gemiddeld ruim 400 bedrijven per jaar. Dat waren met name akker-

bouwbedrijven, maar ook melkveebedrijven. Het aantal varkensbedrijven daalde relatief sterk, maar dit is een kleine bedrijfstak in het Noorden. De grootste daling van het aantal bedrijven vond plaats in de Veenkoloniën/Oldambt, de laagste in Flevoland. De deelgebieden Noordelijk Weidegebied en de Bouwhoek/Hogeland nemen een tussenpositie in.

Noord-Nederland kent een grootschaliger bedrijfsstructuur dan landelijk. Bijna de helft van de bedrijven heeft een grotere bedrijfsomvang dan 70 nge, terwijl dit landelijk 41% is. De gemiddelde groei in de afgelopen 10 jaar hield gelijke tred met de landelijke groei. In het aangrenzende Duitse gebied (Niedersachsen) is de bedrijfsstructuur belangrijk kleinschaliger dan in Noord-Nederland. Verhoudingsgewijs heeft Niedersachsen ongeveer tweemaal zoveel bedrijven onder de 16 EGE ¹ dan Noord-Nederland. In Noord-Nederland komen verhoudingsgewijs driemaal zoveel bedrijven boven de 100 EGE voor dan in Niedersachsen. Wat betreft bedrijfstype-indeling is Niedersachsen het best te vergelijken met Drenthe.

Het totale areaal agrarische cultuurgrond in Noord-Nederland bedraagt in 1999 650.000 ha, waarvan de helft gebruikt wordt als grasland en bijna 40% als bouwland. Het aandeel grasland is in de periode 1988-1999 gelijk gebleven. Binnen het bouwplan is het aandeel graan teruggelopen tot 60% van dat in 1988. Een forse groei heeft plaatsgevonden in de teelt van consumptie- en pootaardappelen. Ook is de laatste tien jaar de oppervlakte tuinbouw fors toegenomen met ruim 50%. De veestapel is vrijwel geheel verbonden aan de melkveehouderij. De periode 1988-1999 is het aantal melkkoeien met 15% afgenomen. Dit is minder dan de landelijke afname (19%). Een toename was er van het aantal 'overige graasdieren', mestvarkens en slachtkuikens.

De bedrijven

De akkerbouwbedrijven in het Noorden zijn met gemiddeld 48 ha (79 nge) gemiddeld groot. De gebruiksintensiteit is relatief laag, maar is de afgelopen tien jaar meer toegenomen dan landelijk. De verkavelingssituatie is verslechterd in de afgelopen 10 jaar, vooral door samenvoegingen van bedrijven. Het aantal opvolgers op bedrijven met oudere ondernemers is gemiddeld vrij laag, maar hoger dan in Nederland. Vooral de Veenkoloniën/Oldambt scoort op de hier genoemde indicatoren laag en Flevoland daarentegen hoog.

De melkveebedrijven in het Noorden zijn met gemiddeld 103 nge en 65 melkkoeien per bedrijf relatief groot. Bovendien zijn dit in vergelijking met de landelijke situatie moderne bedrijven, wat onder meer blijkt uit de goede verkaveling en het hoge aandeel bedrijven met een ligboxenstal. Op relatief veel bedrijven met een oudere ondernemer is een opvolger aanwezig.

De tuinbouw is een sterke groeisector. Niet alleen de opengrondsgroenteteelt, maar ook de bollenteelt en de glastuinbouw zijn fors gegroeid. Ook de boomkwekerij, als relatief kleine sector in het Noorden, is gegroeid. In de glastuinbouw bestaat een toenemend aandeel van het areaal uit bloemkwekerijgewassen, inmiddels is dit 70%. De gemiddelde bedrijfsomvang (in nge) was in de periode 1988-1999 meer dan verdubbeld. Hoewel de drie noordelijke provincies een duidelijke toename van de tuinbouw laten zien, is verreweg

¹ In dit jaar (1997) geldt dat 1 EGE gelijk is aan 1.400 ecu (ecu-koers 1994 is f 2.137) en 1 nge is gelijk aan 1.200 ecu.

het grootste tuinbouwareaal te vinden in Flevoland. De intensieve veehouderij is een kleine tak in Noord-Nederland. Op veel bedrijven komt dit voor als tweede tak. Daar waar de intensieve veehouderij van oudsher het meest voorkwam is de daling van het aantal bedrijven het grootst. In Flevoland stijgt het aantal bedrijven met intensief vee (slachtkuikens).

Inkomenssteun

De inkomens van de boeren in het Noorden bevatten vergeleken met de gemiddelde prijzen in alle OECD landen nogal wat steunelementen (hectaretoeslag en hogere marktprijs). Als de boeren al hun producten tegen de gemiddelde prijs in OECD-landen moesten afzetten zouden de gemiddelde bruto-ontvangsten van een akkerbouwer in 1997-1998 in plaats van 437.000 gulden ongeveer 40.000 gulden lager zijn. Bij de melkveebedrijven zouden in 1997-1998 de bruto-ontvangsten (440.000 gulden) met 35.000 gulden dalen.

Veebezetting

De gemiddelde veebezetting in Noord-Nederland is met 2,12 gve per hectare 11% lager dan landelijk. Dit kengetal heeft betrekking op de grond van de bedrijven met vee, dit is op 70% van de cultuurgrond in het Noorden. De mestproductie is in het Noorden van het land lager dan in andere delen van Nederland en biedt daarom nog enige plaatsingsruimte voor veehouderijbedrijven.

Verbreiding en biologische landbouw

Verbrede landbouw komt in het Noorden gemiddeld iets meer voor dan landelijk (11% van de bedrijven). De verdeling van de activiteiten verschilt sterk met het landelijke beeld. Dit hangt onder meer samen met de bedrijfsstructuur. Het aandeel natuurbeheer is aanzienlijk groter (vooral het Noordelijk Weidegebied). De aandelen verwerking, huisverkoop en agrotourisme zijn in Noord-Nederland lager. Flevoland vormt hierop een uitzondering met veel verwerking en huisverkoop. Biologische landbouw komt verhoudingsgewijs in het Noorden (1,5%) meer voor dan in geheel Nederland (0,9%). Dit zijn met name melkveebedrijven in het Noordelijk Weidegebied en akkerbouwbedrijven in Flevoland (inclusief groenten).

Arbeidsvolume

In Noord-Nederland is de land- en tuinbouw goed voor 17% van het totale Nederlandse arbeidsvolume in de primaire land- en tuinbouw. Dit komt overeen met circa 7% van het totale arbeidsvolume in Noord-Nederland. Alleen in Flevoland is de werkgelegenheid in de afgelopen 10 jaar nog toegenomen. Dit werd veroorzaakt door een verdere intensivering van het bouwplan. In de andere provincies daalde het arbeidsvolume. In het Noorden werken verhoudingsgewijs minder vrouwen in de land- en tuinbouw. Ook kent het Noorden in vergelijking met de Nederlandse situatie verhoudingsgewijs minder vrouwelijke bedrijfs- hoofden.

Inplaatsers en vrijkomende bedrijven

De afname van het aantal agrarische bedrijven in de periode 1988-1999 is de resultante van opheffingen en nieuw verschenen bedrijven. Onder de nieuw verschenen bedrijven bevinden zich de bedrijven van elders (zogenaamde inplaatsers). Uit een eerste verkenning blijkt dat in Groningen sprake is van relatief meer nieuw verschenen bedrijven dan in de andere noordelijke provincies. Het overgrote deel hiervan bestaat uit stichtingen en/of splitsingen, maar een deel bestaat ook uit inplaatsers. Met name in Groningen en Friesland is het aandeel inplaatsers relatief hoog (circa 10% van de nieuw verschenen bedrijven). Op basis van de opvolgingssituatie en de leeftijd van de bedrijfshoofden zijn er met name in de zand- en veengebieden in Noord-Nederland meer vrijkomende agrarische bedrijven te verwachten dan in de zeekleigebieden (noordelijke rand en Flevoland). Een aantal daarvan zullen voor een andere functie beschikbaar komen (wonen en dergelijke).

Agribusiness in het Noorden

De agribusiness, inclusief de primaire sector en de distributie in het noorden heeft een toegevoegde waarde van 8,6 miljard gulden en geeft circa 77.000 mensen werk. Dit komt overeen met 8,8 en 12,7% van de bruto toegevoegde waarde respectievelijk werkgelegenheid in Noord-Nederland. Vergeleken met het beschikbare areaal cultuurgrond is het aandeel van het Noorden in de toegevoegde waarde en werkgelegenheid in de totale agribusiness gering. Dit is het gevolg van het relatief kleine aandeel voor het Noorden in de intensieve veehouderij en de tuinbouw. De landbouw in het noorden is in de periode 1990-1997, gemeten in gemiddeld aantal nge per ha, intensiever geworden. Hierdoor is de toegevoegde waarde in het Noorden in deze periode sterker gestegen dan in de rest van Nederland. Deze intensivering was het sterkst in Flevoland en het kleinst in Drenthe.

Van de in totaal 18.000 agribusiness bedrijven in Nederland zijn er 2.650 (15%) gevestigd in het Noorden. Het aantal agribusiness bedrijven in de akkerbouwsector is relatief groot (veel producten en bewerkingen) en dat in de melkveehouderijsector is relatief laag. Veel bedrijven uit de agribusiness zijn vrij klein, 70% telt minder dan 4 werkzame personen en slechts 2% meer dan 100 (met name verwerkende bedrijven). Handelsbedrijven hebben meestal minder dan 4 werkzame personen, toeleverende 5 tot 49. Er bestaat een duidelijk relatie tussen de verschillende typen agribusiness en de complexen waartoe ze behoren. Regionaal gezien komen in Groningen en Friesland relatief weinig agribusiness bedrijven voor.

Toekomstige ontwikkelingen

In de periode 2000-2010 staat de noordelijke land- en tuinbouw voor aanzienlijke veranderingen door internationaal en nationaal beleid en door de uitbreiding van de Europese Unie. De voor het Noorden belangrijke producten komen nog meer onder druk te staan. Naar verwachting zal het aandeel graan, zetmeelaardappelen en suikerbieten in het Noorden kleiner worden en verschuiven naar meer pootaardappelen, groente in de opengrond en bloembollen (intensivering). De veestapel zal - rekening houdend met recente aanscherpingen van het mest- en ammoniakbeleid - naar verwachting sterker teruglopen dan tot nu

toe het geval is. In de melkveehouderij is dit naar schatting -0,6% per jaar; de intensieve veehouderij -1,5% per jaar.

De afname van het aantal bedrijven zal met 2,5% per jaar iets hoger uitvallen dan de trendmatige ontwikkeling. Dit hangt ook samen met onder andere de geringe opvolgingsdruk op de akkerbouwbedrijven en de ongunstige vooruitzichten voor met name de veehouderij en zetmeelaardappelen en de te verwachten inkomensontwikkeling in de akkerbouw. Een toenemend aantal bedrijven zal het aanpassingstempo niet bij kunnen houden. De continuerende bedrijven zullen verder in omvang toenemen. Van invloed is ook de verplaatsing van veehouderijbedrijven uit concentratiegebieden die zich in de regio zullen vestigen.

De perspectieven voor een aantal bedrijven zal - naast schaalvergroting - zeker ook gezocht moeten worden in omschakeling naar biologische landbouw die naar schatting uit zal groeien tot circa 5% van de totale productie in 2010. Ook dan blijft schaalvergroting, zij het wellicht in een lager tempo, nodig. Verder zijn verbreding van de landbouw in de vorm van natuurbeheer, agrotourisme en streekproducten en dergelijke mogelijkheden om de inkomensbasis van de bedrijven te versterken. Beide ontwikkelingen hebben een extensivering van de landbouw tot gevolg waardoor de ruimtevrage van de landbouw hoog zal blijven. Anderzijds heeft ook het Noorden te maken met een toenemende claim op de grond (natuur, waterbeheer). Per saldo zal het areaal naar verwachting met 0,5% per jaar afnemen.

Bovenstaande ontwikkelingen gelden voor geheel Noord-Nederland. Regionaal kan dit uiteenlopen. Terwijl het akkerbouwareaal in de Bouwhoek/Hogeland en Flevoland een met het voor Noord-Nederland gemiddelde percentage van 0,6% per jaar afneemt, zal dit in de Veenkoloniën/Oldambt en het Noordelijk Weidegebied groter zijn. De melkveestapel zal in de Bouwhoek/Hogeland relatief minder sterk afnemen (inplaatsingen) dan in de andere gebieden. De melkveebedrijven richten zich ook op andere activiteiten (verbreding). De varkensstapel zal in heel Noord-Nederland afnemen, terwijl in Flevoland de veestapel (slachtkuikens) nog wat zal toenemen. Het tuinbouwareaal zal in de Bouwhoek/Hogeland, de Veenkoloniën/Oldambt en met name in Flevoland relatief meer toenemen dan in het Noordelijk Weidegebied.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond en doel

Het Ministerie van LNV, Directie Noord heeft voor het jaar 2000 drie speerpunten benoemd in haar jaarplan. Een van de speerpunten is 'de landbouw in dialoog', met als doel dat de noordelijke landbouw zich (nog) meer gaat richten op de maatschappelijke vraag en een breed assortiment aan producten. De aanleiding hiervoor is dat de landbouwketen nog steeds onvoldoende omgekeerd functioneert en daarmee onvoldoende op basis van de marktvraag produceert. Daarbij dient de wijze van productie duurzaam en maatschappelijk aanvaardbaar te zijn en moet de landbouw concurrerend zijn met goede mogelijkheden tot inkomensvorming.

Om dit proces goed in te gaan is voldoende inzicht nodig in de huidige positie van de landbouw en de agribusiness in Noord-Nederland. Daarom heeft het Ministerie van LNV, Directie Noord het LEI gevraagd een onderzoek uit te voeren. Het doel van het onderzoek is een beeld te geven van de huidige positie (sterke en zwakke punten) van de landbouw en de agribusiness in het Noorden (Groningen, Friesland, Drenthe en Flevoland). Daarbij zal ook worden ingegaan op de kansen en bedreigingen die de te verwachten toekomstige economische ontwikkelingen en het te verwachten EU-landbouwbeleid bieden.

1.2 Aanpak

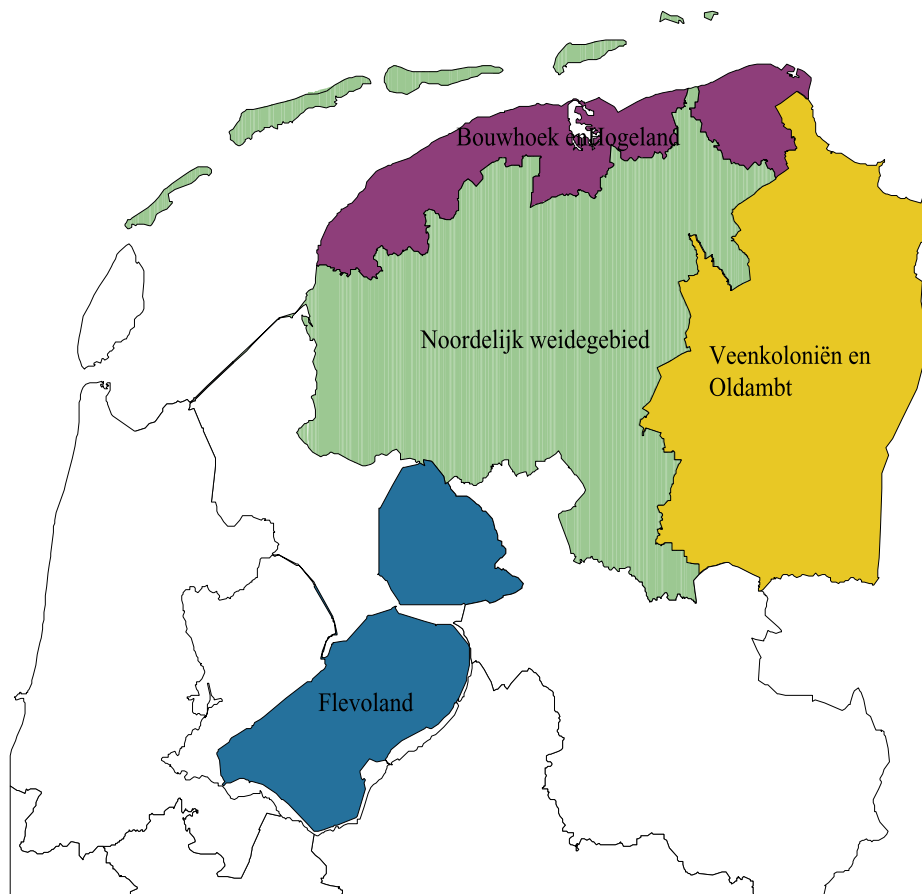
Het onderzoek geeft inzicht in de huidige positie en de ontwikkelingen in het recente verleden van de agrarische sector voor Noord-Nederland. Daarin zijn de volgende onderdelen onderscheiden:

- *De analyse en beschrijving van de huidige positie en de ontwikkelingen in het recente verleden van de landbouw (hoofdstuk 2)*

De basis hiervoor zijn de CBS-Landbouwtellingen van 1988, 1993 en 1999. Een groot aantal indicatoren zijn in beschouwing genomen, zoals de ontwikkeling van het aantal bedrijven, het grondgebruik, de veestapel, bedrijfstypen, bedrijfsgrootte, opvolging, verkaveling. De belangrijkste bedrijfstypen zijn nader toegelicht. Daarnaast komt de relatie met enkele belangrijke aspecten aan bod, zoals verbredingsactiviteiten, de inkomenspositie en de mestproductie. Bij de behandeling van de inkomenspositie is specifiek aandacht gegeven aan de mate van steun van de EU (hectaretoeslagen, hogere marktprijs enzovoort). In de beschrijving is onderscheid gemaakt naar vier deelgebieden (zie kaartbeeld 1.1). Hierbij is Flevoland ook meegenomen omdat deze provincie ook tot het werkgebied van de NLTO behoort.

Kaart 1.1

Overzicht van landbouwgebieden in Noord-Nederland

- *De toegevoegde waarde en werkgelegenheid in de agribusiness en de vestigingsplaats van toeleverende en afnemende bedrijven (hoofdstuk 3)*

Deze zijn bepaald met behulp van input/outputgegevens. De I/O-analyse geeft een overzicht van het economische belang en de productiestructuur van bedrijfstakken in specifieke gebieden, waarbij vooral de relaties van de primaire en verwerkende industrie aan bod komen (Helming et al., 1999). Behalve op de totale agribusiness is ingegaan op de belangrijke sectoren, namelijk akkerbouw, rundveehouderij, varkenshouderij, pluimveehouderij (leg- en slachtpluimvee), opengrondsgroenteteelt, fruitteelt en bloembollenteelt. In de beschrijving is onderscheid gemaakt naar de vier provincies.

Op basis van gegevens van de Kamer van Koophandel is een beeld gegeven van de aantallen toeleverende, verwerkende en handelsbedrijven, hun omvang en vestigingsplaats. De bedrijven zijn ingedeeld met behulp van de standaard bedrijfsindeling van het CBS en onderscheiden naar type. De omvang van de bedrijven is weergegeven aan de hand van het aantal werknemers per bedrijf. Behalve voor het totale gebied zijn de resultaten weergegeven naar provincie.

Vervolgens beschrijft het onderzoek een toekomstbeeld van de landbouw tot 2010 in samenhang met andere functies.

- *Toekomstige ontwikkelingen voor de landbouw (hoofdstuk 4)*

Met behulp van bovenstaande onderdelen, bestaande CPB-scenario's en andere studies is een beeld gegeven van de effecten voor de landbouw en de agribusiness in de onderzoeksgebieden. Hierin spelen ontwikkelingen een rol zoals de GATT/WTO-onderhandelingen, toetreding MOE-landen, Agenda-2000, ethische waarden en normen met betrekking tot agrarische productiesystemen (dierwelzijn, gmo's). Het doel is daarbij een beeld te schetsen van de situatie per landbouwgebied in 2010.

2. Ontwikkelingen in de landbouw

2.1 Algemeen

Het totaal aantal geregistreerde landbouwbedrijven is in Noord-Nederland tussen 1988 en 1999 afgenomen met 2% per jaar. In de Veenkoloniën/Oldambt gaat de afname duidelijk sneller dan in Flevoland. Gezamenlijk hebben de bedrijven in 1999 bijna 650.000 ha cultuurgrond in gebruik, wat neerkomt op een lichte afname ten opzichte van 1988. Hiermee heeft Noord-Nederland eenderde van de Nederlandse cultuurgrond in gebruik.

De productieomvang - gemeten in nge - is in Noord-Nederland met 2,5% per jaar toegenomen. Ook wat dit betreft bleef het landbouwgebied Veenkoloniën/Oldambt achter bij de andere gebieden. In totaal realiseert Noord-Nederland 20% van de Nederlandse productieomvang van de primaire agrarische productie.

Tabel 2.1 Overzicht van enkele kengetallen van de landbouw in Noord-Nederland naar deelgebied, 1999

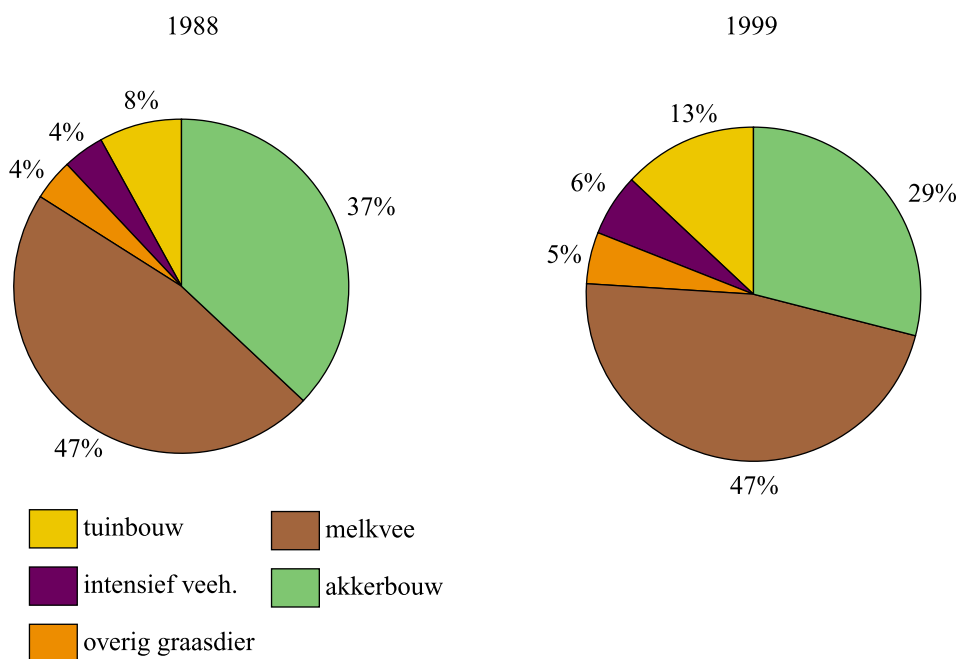
Kengetal	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
Aantal bedrijven	2.321	5.386	9.103	2.381	19.191	101.545
Cultuurgrond (ha)	88.349	202.444	264.845	93.443	649.081	1.967.000
Productieomvang (nge)	212.007	424.057	645.674	294.229	1.575.967	7.945.000
Ontwikkeling 1988-1999 (% per jaar):						
Aantal bedrijven	-1,8	-2,5	-2,0	-0,9	-2,0	-2,2
Cultuurgrond (ha)	0	-0,4	-0,1	-0,5	-0,2	-0,2
Productieomvang (nge)	2,4	2,0	2,7	2,7	2,5	2,5

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Sectoren

Binnen de Nederlandse verhoudingen nemen de akkerbouw en de melkveehouderij in Noord-Nederland een belangrijke plaats in. Maar liefst 39% van de Nederlandse productiecapaciteit akkerbouw bevindt zich in Noord-Nederland. Voor de melkveehouderij is dit 30%. Gedurende de afgelopen tien jaar is de nationale economische betekenis van de akkerbouw met enkele procentpunten afgenomen en die van de melkveehouderij met enkele procentpunten toegenomen. De tuinbouw en de intensieve veehouderij zijn naar verhouding relatief kleine sectoren (respectievelijk 7 en 8%). De economische positie hiervan is naar landelijke verhoudingen toegenomen.

Vervolgens is het interessant de verhoudingen binnen Noord-Nederland in beschouwing te nemen (figuur 2.1). In economisch opzicht is de rundveehouderij (melkvee en overige graasdieren) de belangrijkste sector in Noord-Nederland. Het aandeel - op basis van nge - van deze beide sectoren bedroeg in 1999 in Noord-Nederland 52%. Dit is nageenog gelijk aan 1988 (51%). De akkerbouw neemt met 29% een duidelijk lager aandeel in dan in 1988 (37%). De aandelen van de intensieve veehouderij en tuinbouw bedragen in 1999 respectievelijk 6 en 13%, dus een relatief forse groei voor de tuinbouw.

Figuur 2.1 De verdeling van de productieomvang per sector op basis van nge in 1988 en 1999 in Noord-Nederland

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tot slot de regionale verhoudingen. Er zijn hierbij duidelijke verschillen (bijlage1, tabel B1.1). In de Bouwhoek/Hogeland is de akkerbouw de belangrijkste agrarische sector, daarnaast de melkveehouderij. Voor de Veenkoloniën/Oldambt geldt hetzelfde. In het Noordelijk Weidegebied is de melkveehouderij veruit de omvangrijkste sector. In Flevoland is de akkerbouw en de tuinbouw van grote betekenis.

Regionaal zijn de verhoudingen ook gewijzigd. In de akkerbouwgebieden neemt het belang van de akkerbouw af en die van de melkveehouderij toe. In het Noordelijk Weidegebied neemt het aandeel van de melkveehouderij in de totale productieomvang af. De intensieve veehouderij neemt iets in belang toe in de Veenkoloniën/Oldambt en Flevoland. De economische betekenis van de tuinbouw is vooral in de Veenkoloniën/Oldambt en in Flevoland toegenomen.

Bedrijfstypen

In tabel 2.2 is de verdeling van de bedrijven per bedrijfstype weergegeven. Een bedrijf behoort tot een bepaald bedrijfstype wanneer twee derde van het aantal bss (brutostandaardsaldi) uit een bepaalde productierichting afkomstig is (bijlage 6). Deze paragraaf beschrijft dus de ontwikkelingen van de 'gespecialiseerde' bedrijven. Niettemin kunnen deze bedrijven ook een andere productierichting hebben. Bij de bedrijfstypen met de meeste bedrijven (akkerbouw en melkveehouderij) vinden de grootste veranderingen plaats. Bij een aantal hiervan gaat het waarschijnlijk ook om een typeovergang naar overige graasdierbedrijven. Het aantal bedrijven van dit bedrijfstype is in tegenstelling tot de andere bedrijfstypen toegenomen met 1,3% per jaar. Deze bedrijven zijn te beschouwen als bedrijven in afbouw. Dit blijkt uit de kengetallen uit bijlage 1, tabel B1.4. De gemiddelde bedrijfsomvang is 20 nge per bedrijf, gemiddeld 13 ha groot, veel bedrijfshoofden boven de 50 jaar met zeer weinig opvolgers.

Tabel 2.2 Aantal bedrijven per bedrijfstype in 1999 en de ontwikkeling van het aantal per type in de periode 1988-1999 (in % per jaar)

Bedrijfstypen	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland (%)
Akkerbouw	749	2.165	328	1.346	4.588	14
Melkvee	759	1.136	4.995	267	7.157	28
Overige graasdier	492	848	2.985	62	4.387	19
Varkens	17	137	139	6	299	6
Pluimvee	25	94	136	13	268	2
Glastuinbouw	53	174	40	90	357	8
Boomkwekerij	4	78	46	17	145	2
Overige	222	754	434	580	1.990	21
Ontwikkeling:						
Akkerbouw	-2,1	-3,8	-1,4	-1,6	-2,8	-1,9
Melkvee	-2,6	-3,4	-3,4	-1,2	-3,2	-3,4
Overige graasdier	0,6	1,5	1,3	2,2	1,3	1,3
Varkens	-5,3	-3,9	-6,4	-1,4	-5,2	-3,7
Pluimvee	4,8	0,7	-0,5	1,5	0,4	-1,5
Glastuinbouw	-3,6	-0,2	-3,8	3,9	-0,5	-1,8
Boomkwekerij	0	0,4	0,4	-2,7	-0,1	-0,2
Overige	-1,7	-1,5	-1,0	0,4	-0,9	-3,1
Alle bedrijven	-1,8	-2,5	-2,0	-0,9	-2,0	-2,2

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

- Het beeld dat hier naar voren komt, kan in het kort worden samengevat:
- daling van het aantal akkerbouwbedrijven in de *Bouwhoek/Hogeland*, maar nog grotere daling van het aantal melkveehouderijbedrijven;

- sterke daling van het aantal melkveehouderij- en akkerbouwbedrijven in de *Veenkoloniën/Oldambt*;
- sterke daling van het aantal melkveebedrijven in het *Noordelijk Weidegebied*;
- in Flevoland is de afname van het aantal bedrijven in verhouding met de rest van Noord-Nederland beperkt. Het aantal glastuinbouwbedrijven is gegroeid met ongeveer 30;
- het aantal overige graasdierbedrijven neemt in alle gebieden toe. Dit zijn bedrijven van afbouwende agrariërs.

Van alle agrarische bedrijven in Noord-Nederland behoort 16% tot de intensieve veehouderij of tuinbouw. De intensieve veehouderijbedrijven concentreren zich met name in het Drentse deel van het Noordelijk Weidegebied, de tuinbouwbedrijven bevinden zich vooral in de Veenkoloniën/Oldambt en Flevoland. Het aantal gespecialiseerde varkensbedrijven is sterk gedaald. Het totaal aantal tuinbouwbedrijven blijft vrijwel gelijk.

Bedrijfsomvang

In hoeverre een bedrijf duurzaam een bestaan geeft, hangt af van de persoonlijke omstandigheden van het bedrijfshoofd, van zijn financiële positie en van eventuele neveninkomsten van buiten het bedrijf. Gegevens over deze aspecten zijn niet beschikbaar voor de bedrijven in het studiegebied. Om toch een indicatie te geven van de toekomstperspectieven van de bedrijven, kan de bedrijfsomvang (nge) als graadmeter worden gebruikt. De continuïteitskansen van een bedrijf nemen toe bij een toenemende bedrijfsomvang. Welke omvang een bedrijf moet hebben om continuïteit op langere termijn te verzekeren is moeilijk te zeggen. Dat hangt zoals hiervoor is aangegeven af van verschillende factoren. Globaal kan gesteld worden dat bij een bedrijfsomvang van meer dan 70 nge de toekomstperspectieven vrij gunstig zijn. Bij een omvang tussen de 40 en 70 nge zijn de vooruitzichten iets minder gunstig, maar zal veel afhangen van de eerder genoemde factoren. Voor de bedrijven met een omvang van minder dan 40 nge zijn de toekomstperspectieven weinig gunstig. Hier spelen andere factoren, zoals inkomsten van buiten het bedrijf, een nog grotere rol.

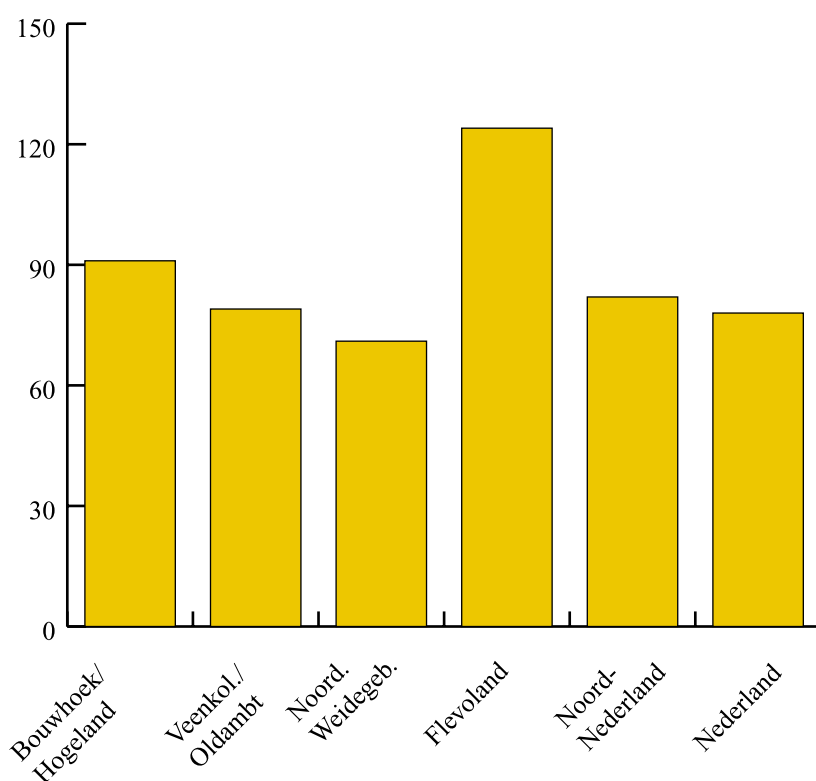
Tabel 2.3 Procentuele verdeling van de bedrijven in Noord-Nederland in 1999 naar deelgebied en bedrijfsomvang (nge)

Bedrijfsomvang	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
< 20 nge	24	25	30	4	25	28
20 - 40 nge	10	15	11	6	11	14
40 - 70 nge	12	18	14	21	16	17
> 70 nge	54	42	45	69	48	41
Gemiddeld (nge/bedrijf)	91	79	71	124	82	78

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Een kwart van de bedrijven in Noord-Nederland heeft een omvang van minder dan 20 nge (tabel 2.3) en is te beschouwen als bedrijven in afbouw. De meeste van deze bedrijven zijn overige graasdierbedrijven. Bijna de helft van de bedrijven heeft een omvang van meer dan 70 nge. In Flevoland, een typisch akkerbouwgebied, liggen veel grotere bedrijven. Flevoland telt slechts een klein aandeel bedrijven onder de 20 nge.

De gemiddelde bedrijfsomvang in Noord-Nederland is in de periode 1988-1999 toegenomen van 51 naar 82 nge. Landelijk was de toename van 47 naar 78 nge per bedrijf. Regionaal zijn er grote verschillen. In de Veenkoloniën/Oldambt is er sprake van een gemiddelde groei. De groei in de Bouwhoek/Hogeland en in Flevoland is hoger dan gemiddeld, terwijl de groei van het Noordelijk Weidegebied lager is dan gemiddeld voor het Noorden. Voor een belangrijk deel hield de groei verband met de verbetering van de productiviteit, maar ook veranderingen in het volume. Bijvoorbeeld, het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf is in Noord-Nederland toegenomen van 52 tot 65 stuks. Op de akkerbouwbedrijven steeg het areaal gemiddeld van 42 tot 48 ha.

Figuur 2.2 Gemiddelde bedrijfsomvang in nge in Noord-Nederland en in de deelgebieden in 1999
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tot slot is in figuur 2.2 de gemiddelde bedrijfsomvang (nge) voor Noord-Nederland en de deelgebieden weergegeven. De gebieden Bouwhoek/Hogeland en Flevoland hebben gemiddeld een grotere bedrijfsomvang. De bedrijven in de Veenkoloniën/Oldambt en het Noordelijk Weidegebied zijn beduidend kleiner.

Grondgebruik

In het onderzoeksgebied is de totale oppervlakte cultuurgrond in 1999 650.000 ha. In de afgelopen tien jaar is het areaal gemiddeld met 0,2% per jaar gedaald. Dit betekent een afname van circa 17.000 ha in de periode 1988-1999. Van de cultuurgrond is ruim 50% in gebruik als grasland. Daarna volgt bouwland met 37% en voedergewassen met 7%. Het aandeel grasland is vrijwel gelijk gebleven. Een deel van het grasland valt onder agrarisch natuurbeheer op basis van beheersovereenkomsten wat een extensivering van het grondgebruik inhoudt.

Binnen het bouwland heeft - naast een forse daling - een verschuiving in bouwplan plaatsgevonden (tabel 2.4). Door toedoen van de hervorming van het EU-Landbouwbeleid daalde het graanareaal met 14.000 ha. In Flevoland is het graanareaal slechts 60% van dat in 1988. Momenteel is het aandeel graan in het totale bouwplan voor Noord-Nederland 27%. Het aandeel voedergewassen is met 4% toegenomen (met 20.000 ha). Dit is vrijwel allemaal snijmaïs. Het areaal zetmeelaardappelen in het bouwland is afgenomen van 50.000 ha in 1988 naar 44.000 ha in 1999. De consumptie- en pootaardappelteelt is daarentegen toegenomen van 42.000 naar 47.000 ha. Tot slot is het areaal tuinbouw toegenomen van 12.000 ha in 1988 tot 18.700 ha in 1999. Hierbij zijn ook de akkerbouwmatig geteelde groenten bij inbegrepen. Tuinbouw neemt in 1999 3% in van het totale grondgebruik. Het tuinbouwareaal zonder de akkerbouwmatige groenten is toegenomen van 6.300 tot 9.500 ha.

In het 'overige grondgebruik' (braak enzovoort) zijn de veranderingen relatief groot, maar in totaal betreft dit slechts 11.000 ha (2%) in 1999. Het relatief extensieve karakter van het grondgebruik komt ook tot uiting in kaartbeeld 2.1.

Tabel 2.4 Ontwikkeling van het bouwplan (indexcijfers, areaal in 1988 = 100)

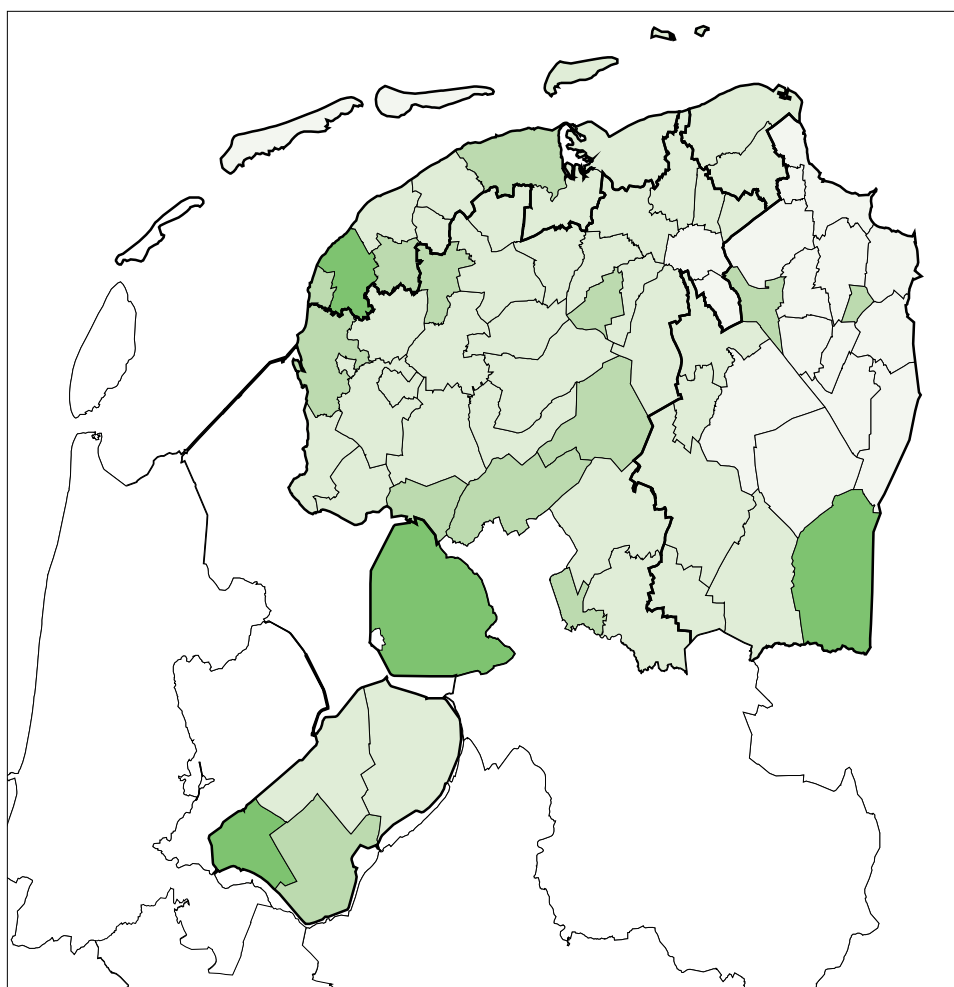
Bouwplan	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
Grondgebruik:						
Bouwland	90	86	84	86	86	95
Grasland	98	97	95	97	96	91
Voedergewassen	661	150	223	168	188	121
Tuinbouw (inclusief extensief)	186	173	227	144	157	118
Tuinbouw (intensief)	169	171	236	136	151	?
Overig	254	1.083	549	249	479	415
Bouwplan:						
Granen	82	96	84	61	84	94
Poot/consumptieaard.	120	126	102	106	112	122
Zetmeelaardappelen	30	87	98	- a)	88	93
Suikerbieten	90	96	89	92	93	97
Overig	94	74	182	96	100	101

a) Van enkele ha naar circa 100 ha

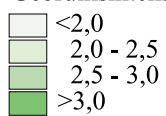
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Kaart 2.1

Gemiddelde gebruiksintensiteit van de grond (nge/ha) per gemeente in 1999

Gebruiksintensiteit grond (nge/ha)

Veestapel

De veestapel in Noord-Nederland is vrijwel geheel verbonden aan de melkveehouderij. Naast de melk- en kalfkoeien wordt een groot aantal jonge runderen gehouden. Bezien naar de landelijke verhoudingen neemt het aantal koeien minder sterk af. Het aantal dieren voor de rundvleesproductie is verhoudingsgewijs klein (14% van het landelijk totaal). De ontwikkeling van het aantal dieren loopt tussen de gebieden nogal uiteen: een beperkte groei in de Bouwhoek/Hogeland en het Noordelijk Weidegebied en een afname in de Veenkoloniën/Oldambt en Flevoland. De intensieve veehouderij heeft een relatief geringe betekenis in het Noorden (8% van de landelijke productiecapaciteit), maar sommige diersoorten zijn wel in aantal toegenomen. In Flevoland is een relatief forse groei gerealiseerd (slachtkuikens). Het betreft hier echter een klein aantal bedrijven.

Tabel 2.5 *Ontwikkeling van de veestapel (indexcijfers, aantal in 1988 = 100)*

Diersoorten	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
Melkkoeien	91	85	83	95	85	81
Jongvee	103	93	95	110	96	88
Vleesvee	102	89	119	50	101	86
Schapen	104	124	121	105	116	120
Mestkalveren	53	107	95	223	101	122
Fokvarkens	85	97	76	106	87	91
Mestvarkens	109	132	85	242	117	96
Leghennen	77	103	92	111	98	92
Slachtkuikens	435	190	152	1.164	198	132

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Conclusies

Op basis van het bovenstaande ontwikkelingen kunnen de volgende conclusies worden getrokken met betrekking tot de landbouw in het Noorden:

- de agrarische bedrijven in Noord-Nederland hebben een relatief grote fysieke omvang;
- in het Noordelijk Weidegebied neemt de economische betekenis van de melkveehouderij af. In de andere gebieden handhaaft het zich;
- de relatief snelle groei van de tuinbouw. Deze groei wordt met name in Flevoland en in de Veenkoloniën/Oldambt gerealiseerd;
- de economische betekenis van de akkerbouw neemt verder af. Dit uit zich ook in de ontwikkeling van het areaal bouwland, het bouwplan op de bedrijven en manifesteert zich in alle voor de akkerbouw belangrijke gebieden.
- Flevoland onderscheidt zich van de andere gebieden in Noord-Nederland door de beduidend gunstiger bedrijfsstructurele ontwikkelingen, terwijl de Ausgangssituatie ook al gunstig was.

2.2 Bedrijfstypen en inkomen

2.2.1 Bedrijfstypen

Akkerbouwbedrijven

In bijlage 1 (tabel B1.2) is een aantal kengetallen van de akkerbouwbedrijven in Noord-Nederland samengebracht. Gemiddeld is de bedrijfsomvang van de akkerbouwbedrijven in de periode 1988-1999 met 27% toegenomen en is het gemiddelde bedrijfsareaal nu 48 ha. Dit is beduidend groter dan het gemiddelde voor Nederland (35 ha). In het bouwplan neemt graan een steeds minder belangrijke plaats in, maar in vergelijking met Nederland is het aandeel nog relatief groot. De pootaardappelteelt neemt toe in belangrijkheid.

In de Bouwhoek/Hogeland is graan nog steeds het belangrijkste gewas. In de afgelopen 10 jaar is de plaats van graan in het totale bouwplan sterk afgenomen en de teelt van pootaardappelen is sterk toegenomen. De bedrijven in de Bouwhoek/Hogeland hebben een grotere groei doorgemaakt dan die in Flevoland. Dit hangt samen met de gunstiger uitgangspositie van de akkerbouwbedrijven in Flevoland. In 1999 resulteert dit in een vergelijkbare gebruiksintensiteit van de grond.

Veenkoloniën/Oldambt is een gebied met een sterke gerichtheid op de zetmeelaardappelteelt. De gemiddelde economische bedrijfsomvang (in nge) is beperkt. De toename van de gebruiksintensiteit (nge per ha) is lager dan in de andere gebieden in Noord-Nederland. Dit wordt mede veroorzaakt door veranderingen in het bouwplan. Terwijl het aandeel zetmeelaardappelen daalde, nam het areaal graan en snijmaïs toe.

Het Noordelijk Weidegebied telt slechts een beperkt aantal akkerbouwbedrijven van een kleine omvang. Op deze bedrijven is de teelt van snijmaïs sterk toegenomen, wellicht was hier sprake van enige stimulans door de Mac Sharry-uitkering. Graan, aardappelen en suikerbieten zijn afgenomen.

In de landinrichtingspraktijk wordt gewerkt met het begrip 'basisinrichting': een referentiebeeld van een goede toestand van de verkaveling, de ontsluiting en de waterbeheersing voor een duurzame, veilige en concurrerende land- en tuinbouw en een flexibel grondgebruik. Het begrip basisinrichting is uitgewerkt in inrichtingswensen per productierichting op het gebied van verkaveling, ontsluiting en de waterbeheersing. Voor de akkerbouw zijn dat: een rechthoekige kavelvorm die indeling in percelen van voldoende vorm en grootte mogelijk maakt, een kavelgrootte van 15 ha in typische akkerbouwgebieden, één huiskavel en concentratie van eventuele veldkavels.

Voor alle gebieden in Noord-Nederland is de verkavelingssituatie verslechterd: meer kavels per bedrijf, waardoor het gemiddelde kaveloppervlak sterk is teruggelopen. Vooral in de Veenkoloniën/Oldambt - waarin de akkerbouw een relatief grote rol speelt - is de situatie problematisch.

De behoefte aan continuïteit op de bedrijven - gebaseerd op de opvolgingssituatie ¹ - is beperkt in de noordelijk provincies. Vooral in de gebieden met relatief veel kleinere bedrijven. In Flevoland is de opvolgingssituatie veel gunstiger. In zijn totaliteit scoren de akkerbouwbedrijven in Noord-Nederland iets beter dan geheel Nederland.

¹ De opvolgingssituatie is gebaseerd op het aandeel opvolgers op de bedrijven met een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar

Melkveebedrijven

Er is een duidelijk verschil in bedrijfsstructuur van de melkveebedrijven in de drie noordelijke provincies enerzijds en Flevoland anderzijds (bijlage 1, tabel B1.3). De gemiddelde bedrijfsomvang in De Bouwhoek/Hogeland, de Veenkoloniën/Hogeland en het Noordelijk Weidegebied komt in 1999 uit op circa 100 nge per bedrijf ofwel tussen de 60 en 70 melkkoeien per bedrijf (inclusief bijbehorend jongvee). In Flevoland is de gemiddelde bedrijfsomvang circa 140 nge per bedrijf (gemiddeld meer dan 80 melkkoeien). De vee-dichtheid op de bedrijven met vee is hoog in Flevoland.

De moderniteit van de bedrijven - waarvoor het ligboxenstellenaandeel als indicator wordt gebruikt - laat hetzelfde patroon zien. In Flevoland zijn bijna alle bedrijven uitgerust met een ligboxenstal. In Groningen, Friesland en Drenthe is dat ongeveer driekwart van de bedrijven. Dit aandeel is hoog in vergelijking met de landelijk situatie.

In de basisinrichting voor de melkveehouderij zijn onder andere de volgende inrichtingswensen voor de verkaveling opgenomen: zoveel mogelijk rechthoekige kavelvorm die indeling in percelen van voldoende vorm en grootte mogelijk maakt, percelen van 4 ha, een huiskavel van 60% van de bedrijfsoppervlakte en een kaveldiepte van maximaal 1.000 meter. Het aandeel bedrijven met een voldoende grote huiskavel is in Noord-Nederland groter dan in Nederland. Tussen de gebieden zijn er echter grote verschillen. Het gebied Veenkoloniën/Oldambt scoort wat dit betreft laag. In Flevoland is de situatie gunstig, maar is wel wat achteruit gegaan, waarschijnlijk als gevolg van bedrijfsovername.

De behoefte aan continuïteit (opvolging) is vanouds relatief gunstig in de melkveehouderij. Het aandeel opvolgers op de melkveebedrijven in Noord-Nederland (58%) is ongeveer gelijk aan het landelijk cijfer (56%). In Flevoland is het aandeel opvolgers beduidend hoger.

Tuinbouwbedrijven

De tuinbouwsector in het noorden is sterk georiënteerd op de groenteteelt in de opengrond (bijlage 1, tabel B1.5). Het grootste gedeelte van het areaal ligt in Flevoland, maar ook in de andere deelgebieden is het areaal toegenomen. Een andere sterke groeisector is de bollenteelt als gevolg van de verbeterde bedrijfsresultaten. Hoewel alle deelgebieden een relatief forse groei laten zien, blijft Flevoland veruit het grootste areaal behouden (2.658 ha). De boomkwekerij is in het noorden een relatief kleine sector en bedraagt in 1999 936 ha. Mede door de gunstige bedrijfsresultaten in de afgelopen jaren groeit deze sector in Nederland vrij fors. In Noord-Nederland vindt de groei vooral in het Noordelijk Weidegebied plaats. Fruitteelt komt in Groningen, Friesland en Drenthe nauwelijks voor en het areaal neemt bovendien sterk af.

De glastuinbouw, vooral gelegen in Zuidoost Drenthe en Flevoland, draagt bij aan een forse groei van de productieomvang in Noord-Nederland. Het aandeel groenten onder glas neemt in de regio af, ten gunste van de sierteelt. In Flevoland wordt vrijwel uitsluitend bloemkwekerijproducten onder glas geteeld. De gemiddelde bedrijfsomvang per bedrijf (in nge) is in de periode 1988-1999 verdubbeld en is gemiddeld hoger dan het landelijke.

Tabel 2.6 *Ontwikkeling van de tuinbouwareaal (indexcijfers, areaal in 1988 = 100)*

	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
Opengrondstuinbouw:						
Groenten	193	181	137	156	166	114
Fruit	74	109	70	94	93	96
Bollen	273	1.168	593	178	224	138
Overig	129	109	194	133	133	148
Glastuinbouw	127	161	104	219	163	113

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Intensieve veehouderijbedrijven

Intensieve veehouderij (bijlage 1, tabel B1.6) komt in het Noorden slechts op een beperkt aantal gespecialiseerde bedrijven voor (567). In totaal telt de regio Noord-Nederland 1.636 bedrijven met intensief vee. De specialisatiegraad bedraagt dus 68%. Landelijk ligt dit met 76% op een hoger niveau.

In heel Nederland loopt het aantal bedrijven met intensieve veehouderij met 5% per jaar terug. In Noord-Nederland is de afname kleiner. De afname is groter in de gebieden waar relatief veel intensief vee voorkomt (Veenkoloniën/Oldambt, Noordelijk Weidegebied). In Flevoland is daarentegen een toename van het aantal bedrijven met intensief vee, met name bedrijven met slachtkuikens. Dit zijn veelal geen gespecialiseerde bedrijven.

2.2.2 Inkomensituatie

De inkomenssituatie van de landbouwbedrijven in het Noorden is weergegeven in het kengetal 'gezinsinkomen uit bedrijf'. Dit is de beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico, ofwel: de vergoeding die resteert voor de eigen arbeid en eigen vermogen. Het gezinsinkomen omvat niet het inkomen uit niet-agrarische activiteiten en is niet gecorrigeerd voor de inflatie. De inkomenspositie van de bedrijven is daarom geraamd met behulp van de gegevens van het Bedrijven-Informatienet van het LEI. Hierin zitten circa 1.100 landbouwbedrijven die via een steekproef uit de Landbouwtelling zijn geselecteerd. De informatie betreft zoveel mogelijk de situatie in het Noorden.

Zoals uit voorgaande paragrafen bleek wordt de economische betekenis van de landbouw in hoofdzaak bepaald door de akkerbouw en de melkveehouderij. Deze sectoren staan centraal in dit hoofdstuk.

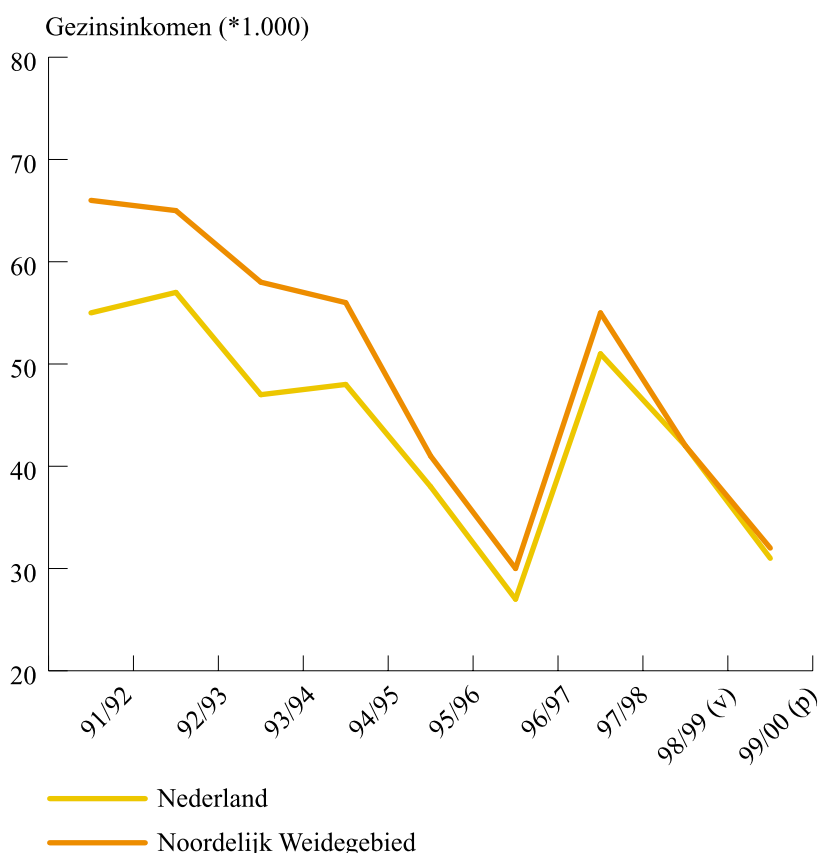
Inkomenssituatie melkveehouderij

In figuur 2.3 is de ontwikkeling van het gezinsinkomen uit het bedrijf per ondernemer op de melkveehouderijbedrijven in het Noordelijk Weidegebied vanaf 1991-1992 uitgezet. Na een daling van het inkomen van circa 50% in de periode 1991-1992 - 1996-1997 en een

fors herstel in 1997-1998 daalt het inkomen wederom en zal volgens raming in 1999-2000 uitkomen op 32.000 gulden per ondernemer. De daling is met name het gevolg van lage melkprijzen. De totale kosten per bedrijven zullen echter stijgen, vooral door de hogere prijs voor de ingerekende arbeid en de gestegen rentevoet. Melkveebedrijven zullen daarvoor onvoldoende besparingen ¹ weten te realiseren.

Voor een economisch duurzame melkveehouderij zal daarom het aantal werkzame personen sterk terug gebracht dienen te worden, wat gepaard gaat met een aanzienlijke schaalvergroting. Dit is mogelijk als het deel van de bedrijven waarop arbeidsbesparende werkmethoden kunnen worden benut, verder zal toenemen.

Uit ander onderzoek blijkt dat de laatste jaren ongeveer een kwart van het totale gezinsinkomen bepaald wordt door inkomsten van buiten ² (Silvis et al., 1999). Hierbij moet opgemerkt worden dat het hier om het totale gezinsinkomen gaat en niet om het gezinsinkomen per ondernemer!

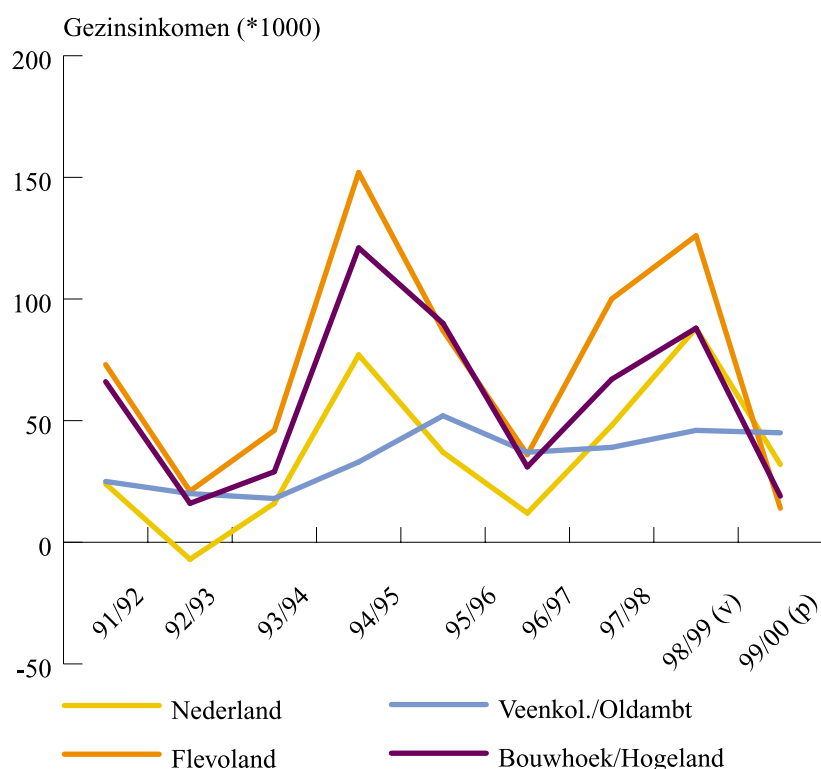
Figuur 2.3 Ontwikkeling gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op melkveebedrijven in het Noordelijk Weidegebied.

¹ Besparingen geven aan in welke mate de ondernemer en zijn gezin in staat zijn geweest om op basis van het inkomen van binnen en buiten het bedrijf en na aftrek van belasting en privé-uitgaven nog inkomen te reserveren voor de toekomst.

² Naast het inkomen uit het bedrijf hebben veel gezinnen ook andere inkomensbronnen, zoals arbeid, inkomsten van beleggingen, of sociale overdrachten (kinderbijslag, inkomensregelingen uit hoofde van het landbouw- of sociale beleid).

Het inkomen op de akkerbouwbedrijven vertoont in de negentiger jaren een zeer grillig verloop. Bovendien zijn er grote verschillen tussen de akkerbouwregio's. Dankzij de sterk toegenomen poot aardappelprijzen steeg het gezinsinkomen in 1998-1999 aanzienlijk in de Bouwhoek/Hogeland en Flevoland. Flevoland maakt deel uit van het Centraal kleigebied met in 1998-1999 relatief hoge inkomens. Het inkomen in de Veenkoloniën bleef vrij constant als gevolg van de hogere uitbetalingsprijs voor zetmeelaardappelen en het niet vol produceren van het suikerbietenquotum.

Het laatste jaar zijn de fysieke opbrengsten van een aantal belangrijke akkerbouwproducten sterk toegenomen. Dit leidde tot een sterke daling van de prijzen (consumptie- en poot aardappelen). In de Veenkoloniën zullen de stijgende kilogramopbrengsten naar verwachting de dalende prijzen compenseren. De bewerkingskosten zullen toenemen. Dit leidt, vooral in de kleigebieden, tot forse ontsparingen. In de Veenkoloniën blijft het inkomen op een vrij stabiel niveau. De afgelopen 6 jaren is het gemiddelde niveau van de besparingen in deze regio steeds positief geweest. Toch ligt het gemiddelde besparingsniveau bij de akkerbouwers in de Veenkoloniën, over een langere periode gezien, op de helft van die van hun collega's in de kleigebieden. Behalve uit bedrijf worden inkomsten van buiten het bedrijf verkregen. De grotere akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën en de kleinere bedrijven behaalden eind negentiger jaren relatief het meest van buiten het bedrijf (circa 30.000). Voor de kleinere bedrijven was dit drie kwart van het totaal gezinsinkomen.

Figuur 2.4 Ontwikkeling gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op akkerbouwbedrijven in Noord-Nederland

2.2.3 Inkomenssteun

De inkomens van de agrariërs bevatten naast de vrije marktprijs ook steunelementen. Deze steun kan direct zijn via bijvoorbeeld hectaretoeslagen of indirect via een hogere marktprijs. Dit laatste is het resultaat van marktbescherming via opkoopregelingen, importheffingen en exportsubsidies.

De OECD berekent voor alle aangesloten landen de mate waar in de agrarische producenten worden gesteund. Voor de EU, waarvan ook Nederland deel uitmaakt, bedraagt de Nominal Assistance Coëfficiënt (NAC) 1,95. Dit betekent, dat de bruto-ontvangsten van de boeren gemiddeld 95% groter zijn dan zonder steun. Zonder steun betekent hier, dat de in het jaar waarvoor de berekening wordt gemaakt geldende wereldmarktprijzen worden betaald. Deze prijzen variëren van jaar tot jaar en daarmee ook de NAC, maar zijn in het algemeen naar verhouding erg laag omdat de wereldmarkt in feite een overschottenmarkt is. Beter is daarom de NAC in de EU te vergelijken met die van alle OECD-landen samen. Deze laatste bedraagt 1,66. Ook vergeleken met het gemiddelde steunniveau van de OECD-landen is binnen de EU sprake van relatief veel steun aan agrarische producten.

De steun in de EU in 1999 bestaat gemiddeld voor 63% uit prijssteun en voor 22% uit hectaresteen of een steun per gehouden dier. De rest betreft overige steunvormen bijvoorbeeld op de input, de output of op inputbeperkingen. De steun varieert verder nogal per product. Tabel 2.7 geeft de NAC voor een aantal producten van respectievelijk de EU- en de OECD-landen.

Tabel 2.7 De NAC van de EU- en de OECD-landen in 1999

Producten	EU-landen	OECD-landen
Tarwe	2,38	1,92
Maïs	1,72	1,48
Overig graan	3,06	2,26
Suiker	1,98	2,30
Oliezaden	1,85	1,40
Melk	2,40	2,30
Rund- en kalfsvlees	2,50	1,47
Schapen	2,16	1,73
Varkens	1,12	1,27
Eieren	1,19	1,15
Pluimvee	1,55	1,17
Overige producten a)	1,75	1,61

a) Inclusief zetmeelaardappelen. Voor dit product berekend de OECD geen afzonderlijke steunfactor

Wat betekent dit nu voor de inkomens van de boeren in het Noorden? De grotere akkerbouwbedrijven realiseerden in 1997-1998 door de afzet van hun producten gemiddeld 437.000 gulden aan bruto-ontvangsten ¹. Zonder steun zouden deze inkomsten uitgaande

¹ De hier vermelde bruto-ontvangsten zijn niet vergelijkbaar met de in paragraaf 2.2.2 vermelde inkomsten.

van het gemiddelde bouwplan op de bedrijven in het Bedrijven-Informatienet van het LEI uit de regio Noord en de NAC voor de verschillende gewassen ongeveer 180.000 gulden lager zijn. Van de totale steun van 180.000 gulden bestaat circa 14.000 gulden uit een hectaretoeslag. Zou het steunniveau niet tot wereldmarktniveau worden verlaagd maar tot het gemiddelde niveau van de OECD (inclusief EU), dan zouden de bruto-ontvangsten slechts teruglopen met 40.000 gulden.

Kijken we naar de grote sterk gespecialiseerde melkveebedrijven in het noordelijk klei en veenweidegebied dan blijken deze in 1997-1998 440.000 gulden te ontvangen, waarvan 10% via omzet en aanwas. Zonder steun zouden deze inkomsten dalen met 260.000 gulden, waaronder maar 1.000 gulden van de hectaretoeslag. Verlaging van de steun tot het gemiddelde niveau van de OECD-landen ¹ betekent een verlaging van de bruto-ontvangsten met 35.000 gulden.

2.2.4 Conclusies

Op basis van de in paragraaf 2.2 beschreven ontwikkelingen zijn sterke en zwakke punten van de belangrijke bedrijfstypen in Noord-Nederland.

Sterke punten

- De relatief grote omvang van de akkerbouwbedrijven.
- De intensivering van het bouwplan in akkerbouw.
- De melkveebedrijven zijn grootschaliger en moderner dan landelijk.
- De verkaveling van de melkveebedrijven is gemiddeld beter dan landelijk.
- Het aantal gespecialiseerde tuinbouwbedrijven is naar verhouding toegenomen.
- Het areaal tuinbouw neemt sterk toe. Vooral het areaal opengrondsgroenteteelt, bollenteelt en de glastuinbouw breiden uit. Sierteelt onder glas neemt daarbij een prominente plaats in.

Zwakke punten

- Granen is voor de akkerbouwbedrijven nog steeds relatief belangrijk product, evenals fabrieksaardappelen in de Veenkoloniën/Oldambt.
- De inkomenspositie van vooral de noordelijke akkerbouwbedrijven staat sterk onder druk.
- De bedrijfsstructuur in de akkerbouw verslechtert op het gebied van verkaveling.
- De inkomenssteun van de akkerbouw en de melkveebedrijven is aanzienlijk.
- Veel intensief vee wordt op gemengde bedrijven gehouden. Bezien tegen de landelijke verhoudingen daalt het aantal bedrijven met intensieve veehouderij vrij geleidelijk. In Flevoland is zelfs een toename van het aantal bedrijven, gericht op het houden van slachtkuikens.

¹ Australië, Canada, Tsjechië, Hongarije, IJsland, Japan, Korea, Mexico, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, Polen, Zwitserland, Turkije, VS en de EU-landen.

2.3 Andere indicatoren

2.3.1 Veebezetting

Op het terrein van het milieubeleid is het aanvullend stikstofbeleid (als reactie op de EU-Nitraatrichtlijn) van groot belang voor de grondgebonden veehouderij. De maatregelen bestaan onder meer uit een aanscherping van de verliesnormen voor mineralen en de voor 2008 voorziene eindsituatie zal al in 2003 bereikt moet worden. Eén van de flankerende maatregelen is de stimulering van verplaatsing van landbouwbedrijven. Om de extensivering van de melkveehouderij in de concentratiegebieden te laten plaatsvinden is het noodzakelijk dat een aantal bedrijven wordt verplaatst naar niet-concentratiegebieden. Hiervoor komt Noord-Nederland in aanmerking.

Tegen deze achtergrond is het van belang de veebezetting in Noord-Nederland te behandelen op basis waarvan een beeld van mestproductie verkregen wordt. Met behulp van de grootvee-eenheid (gve) zijn de verschillende diersoorten onder een noemer gebracht op basis van mestproductie uitgedrukt in kg fosfaat per jaar. De mestproductie per diersoort is opgenomen in Minas. Eén gve komt overeen met een hoeveelheid fosfaat van 41 kg, precies de hoeveelheid die voor een melkkoe wordt aangehouden, zodat één melkkoe gelijk is aan één gve.

Het totaal aantal graasdieren (in gve) is in Nederland na 1984 met meer dan 25% afgenomen. Vooral de melkveestapel is ingekrompen door invoering van de melkquotering. In 1999 neemt de melkveehouderij in Nederland 38% van het totaal aantal mest-gve in. Voor de intensieve veehouderij is dit 53%. In Noord-Nederland ligt het zwaartepunt op de melkveehouderij (63%). Gemiddeld is de veebezetting in Noord-Nederland 2,12 gve per ha. Dit is 11% lager dan het landelijk gemiddelde.

2.3.2 Verbreding

Op de landbouwbedrijven is recentelijk veel aandacht voor 'verbrede landbouwactiviteiten'. Hierbij gaat het om natuurbeheer en natuurproductie, verwerking en huisverkoop, agrotoe-risme en zorgtaken.

Op basis van de cijfers in bijlage 5 (kaartbeeld 2.2) blijkt dat verbreding ook in de noordelijke provincies opgepakt wordt. Alleen de Veenkoloniën/Oldambt blijven iets achter op het landelijk gemiddelde. In Groningen, Friesland en Drenthe ligt de nadruk op natuurbeheer en -productie. In Flevoland zijn daarentegen weinig boeren die aan natuurbeheer doen, en is het aandeel bedrijven met verwerking en huisverkoop groot. Voor geheel Noord-Nederland blijkt dat het aandeel eigen verwerking en huisverkoop vrij laag is. De regionale verschillen hangen samen met externe factoren en met bedrijfsfactoren. Verbrede bedrijven komen relatief meer voor in gebieden met veel verblijfsrecreatie, met waardevolle landschappen of in gebieden waarvan een groot deel valt binnen de Ecologische Hoofdstructuur. Voor wat betreft de bedrijfsfactoren zijn het zeker niet de landbouwkundig gezien 'mindere' bedrijven die aan verbreding doen. Een verbreed bedrijf heeft in het algemeen vaker een groter oppervlakte en een jonger bedrijfshoofd met een hogere opleiding en een agrarisch hoofdberoep, een lagere intensiteit van het grondgebruik en een relatief vaak gemengde productie.

Tabel 2.8 Procentuele verdeling van de bedrijven met vee in Noord-Nederland, de gemiddelde veebezetting en de verdeling van het gve-totaal over de sectoren naar deelgebied en veebezetting (mest-gve per ha) in 1999

Veebezetting	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
Verdeling (gve-klassen):						
<1 gve per ha	28	32	15	34	22	19
1-1,5 gve per ha	12	14	12	7	12	9
1,5-2 gve per ha	25	21	30	10	26	15
2-2,5 gve per ha	22	14	27	15	23	16
2,5-3 gve per ha	5	5	6	12	6	9
>3 gve per ha	8	15	9	21	11	33
Gemiddelde gve/ha:						
Melkveebedrijven	2,01	1,89	2,03	2,43	2,12	2,38
Overige graasdierbedrijven	1,32	1,25	1,26	1,54	1,36	1,91
Betrekking op ...%						
van de cultuurgrond	66	57	95	32	70	75
Verdeling gve/totaal (%):						
Melkveehouderij	67	44	73	50	63	38
Overige graasdieren	13	9	10	6	9	9
Intensief vee	21	47	17	44	28	53

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Gemiddeld per bedrijf is de bijdrage van activiteiten die vallen onder de noemer van verbreding nog relatief beperkt. Achter deze gemiddelde indruk gaan echter aanzienlijke verschillen schuil. Activiteiten direct gericht op de consument (bijvoorbeeld kaasmaken en recreatie) lijken in financieel opzicht voor het individuele bedrijf aantrekkelijker dan natuurbeheer, maar vergen een behoorlijke inzet van (eigen) arbeid en middelen. Met behulp van het Bedrijven-Informatienet van het LEI kan een indicatie gegeven worden van de economische betekenis van een drietal belangrijke onderdelen van verbreding op bedrijfsniveau in Nederland. Bedrijven met kaasproductie realiseerden over de periode 1995-1997 gemiddeld een arbeidsopbrengst ¹ van bijna 30.000 gulden per jaar. Dit is dus de bijdrage van de verbredingsactiviteit aan het totale inkomen. Bedrijven met agrotourisme behaalden een arbeidsopbrengst van ruim 10.000 gulden. De meeste bedrijven met natuurbeheer ontvangen een vergoeding van circa 5.000 gulden. Op een beperkt deel wordt meer dan 10.000 gulden ontvangen. Dit zijn geen netto-opbrengsten. In het vergoedingenstelsel wordt gerekend met een norm van 85% als compensatie voor de productiederving door de te nemen beheersmaatregelen en de resterende 15% als inkomen. Het netto-effect van deze verbredingsactiviteit op het inkomen van de boer is daardoor beperkt.

¹ De beloning voor arbeid, management en risico die de ondernemers realiseren met de inzet van hun arbeid (nettobedrijfsresultaat vermeerderd met berekende arbeidskosten ondernemer(s)).

2.3.3 Biologische landbouw

Biologische landbouw, waarbij geen gebruikgemaakt wordt van chemische (bestrijdings)middelen en kunstmest, neemt in de land- en tuinbouw nog een bescheiden plaats in (tabel 2.9). Noord-Nederland telde in 1999 284 biologische bedrijven (1,5%) en ongeveer 12.000 ha grondgebruik (1,8%). Voor geheel Nederland liggen de verhoudingen lager, namelijk 0,9% van de bedrijven en circa 1,1% van de grond.

Bijna de helft van de biologische bedrijven bevindt zich in het Noordelijk Weidegebied, dit zijn voornamelijk melkveebedrijven. In de Veenkoloniën/Oldambt en de Bouwhoek/Hogeland kwamen in 1999 een gering aantal biologische bedrijven voor, respectievelijk 48 en 26 bedrijven, eveneens in hoofdzaak melkveebedrijven. In Flevoland bevonden zich in 1999 76 biologische bedrijven. Verhoudingsgewijs komen in dit gebied de meeste biologische bedrijven voor (3,2% van alle bedrijven). Dit zijn vooral bedrijven met de hoofdtak akkerbouw. Op deze bedrijven worden naast de verbouw van biologische granen, aardappelen en uien ook veel (akkerbouwmatige) groenten geteeld.

Uit informatie van het Bedrijven-Informatienet van het LEI blijkt dat biologische akkerbouwers gedurende de jaren negentig vrijwel altijd een hoger inkomen hebben gerealiseerd. Gangbare bedrijven zijn sterker afhankelijk van de aardappelprijs terwijl de biologische vooral van de groenten afhankelijk zijn. Ook de biologische melkveehouders behaalden in de periode 1995-1998 een hoger inkomen dan de gangbare bedrijven. Dit wordt bovendien gecombineerd met lagere mineralenoverschotten.

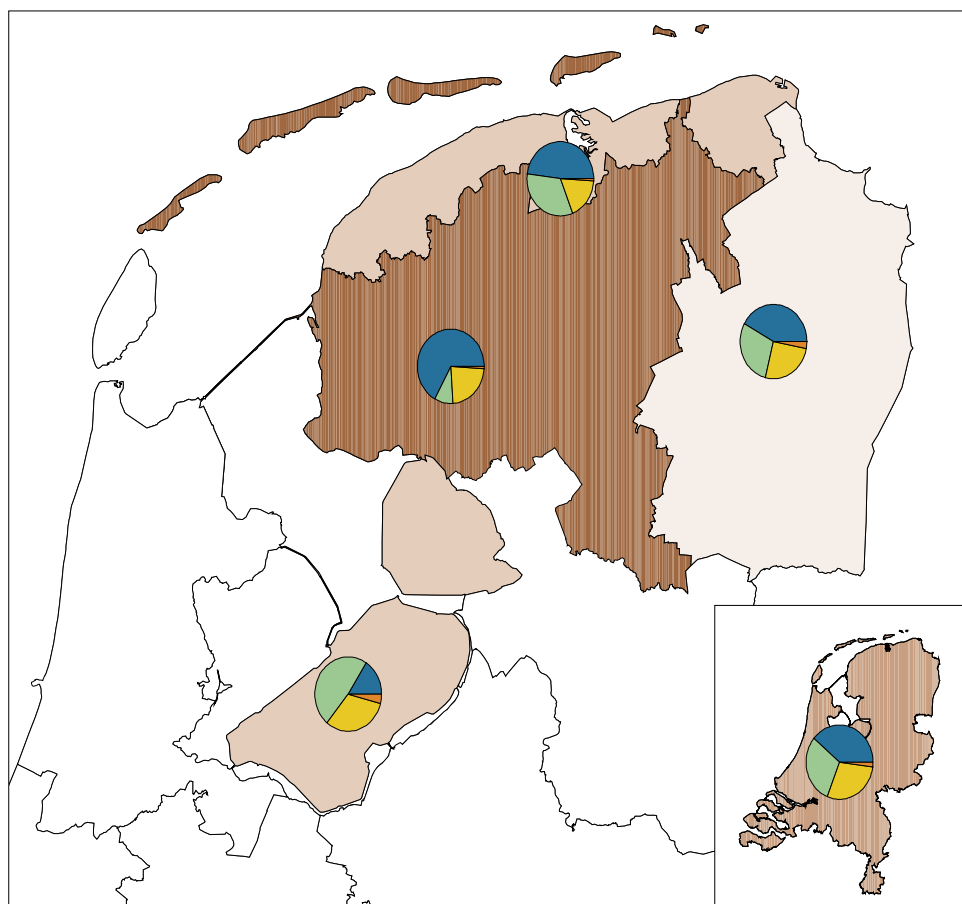
Tabel 2.9 *Biologische landbouw (% van de bedrijven) op de landbouwbedrijven in Noord-Nederland (1999)*

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oltambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
Biol. landbouwbedrijven	26	48	134	76	284	926
Aandeel van totaal (%)	1,1	0,9	1,5	3,2	1,5	0,9

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Kaart 2.2

Verbreiding op de landbouwbedrijven in Noord-Nederland in 1999

Soort verbreding

- natuurbeheer
- verwerking, huisverkoop
- agrotourisme
- zorg

Percentage verbreding

- 8 - 9%
- 9 - 10%
- 10 - 11%
- 11 - 13%

2.3.4 Arbeid

In Noord-Nederland is de land- en tuinbouw goed voor 17% van het totale Nederlandse arbeidsvolume in de land- en tuinbouw. Anderzijds heeft de noordelijk land- en tuinbouw eenderde deel van de totale cultuurgrond in gebruik heeft. Dit komt door de grotendeels grondgebonden productierichtingen in het Noorden en de beperkte aanwezigheid van intensieve productierichtingen.

De primaire landbouw zorgt voor 6,7% van de totale werkgelegenheid (alle sectoren) in het Noorden (regionale economische jaarcijfers van het CBS). Over de periode 1988-1999 bezien neemt het arbeidsvolume in het noorden geleidelijk af. Alleen in Flevoland stijgt het arbeidsvolume als gevolg van intensivering op de bedrijven.

Het aandeel vrouwen in het totaal arbeidsvolume in de land- en tuinbouw stijgt nog steeds. Momenteel is dit in het Noorden met 24% iets lager dan het landelijk gemiddelde (27%). De stijging is vooral toe te schrijven aan het aantal vrouwelijke personeelsleden van buiten het gezin. Vrouwelijke bedrijfshoofden zijn in het algemeen veruit in de minderheid (7,7%). Voor de noordelijk provincies geldt dit nog sterker (6,6%).

Tabel 2.10 Arbeid op de landbouwbedrijven in Noord-Nederland (1999)

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland	Nederland
Totaal (aje)	3.904	9.414	13.591	5.096	32.005	189.388
Ontwikkeling	-1,3	-1,6	-1,9	0,2	-1,4	-1,3
Verhouding man/vrouw						
- 1988	87/13	80/20	82/18	88/12	83/17	79/21
- 1999	79/21	73/27	77/23	75/25	76/24	73/27
Bedrijfshoofd (1)						
- aandeel vrouw 1999	6,3	7,2	6,3	6,3	6,6	7,7

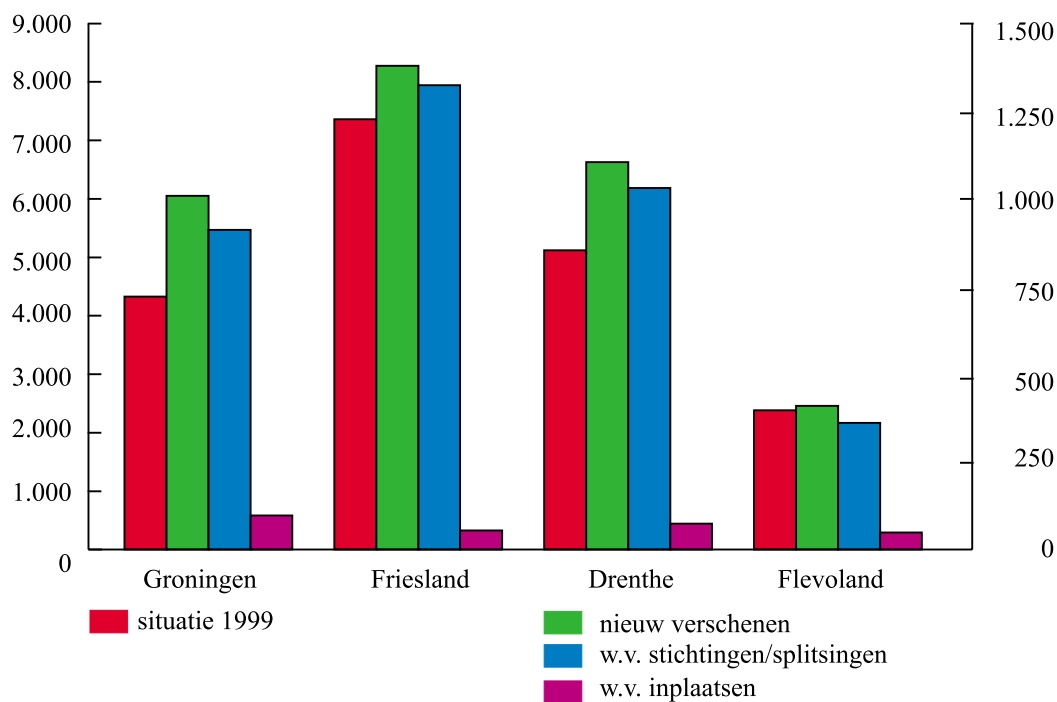
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

2.3.5 Mutaties en vrijkomende bedrijven

De voortdurende afname van het aantal land- en tuinbouwbedrijven bestaat in overwegende mate uit bedrijfsopheffingen. Een opgeheven bedrijf kan in zijn geheel of in delen worden verkocht. Tegenover de opheffingen staat een niet onaanzienlijk aantal nieuw in de landbouwtelling verschenen bedrijven in de vorm van stichting, (af)splitsing en inplaatsing van elders. Dit is voor de vier noordelijke provincies in kaart gebracht. In de analyse zijn van de geregistreerde bedrijven de jaren 1988 en 1999 met elkaar vergeleken, wat een eerste indruk geeft.

Tussen de 15 en 20% van het aantal bestaande bedrijven in 1988 zijn nieuw verschenen in 1999. In Groningen ligt het percentage dicht bij de 20%, bij de overige provincies is dit 15%. In Groningen en Flevoland is van het aantal nieuw verschenen bedrijven het aan-

tal inplaatsers ¹ relatief hoog (circa 10% van de nieuw verschenen bedrijven). In Groningen gaat het met name om inplaatsers van melkveebedrijven. In Flevoland zijn dit melkveebedrijven en glastuinbouwbedrijven. Naast de werkelijk nieuw ingeplaatste bedrijven in het Noorden is het uiteraard ook mogelijk dat binnen de bestaande bedrijven intensivering van de productie optreedt ofwel inplaatsing van productierechten (quota).

Figuur 2.5 Nieuw verschenen bedrijven in 1999 ten opzichte van 1988

Bedrijfsopheffing kan gepaard gaan met een geleidelijke afstoting. Een mogelijkheid is dat eerst het vee, de inventaris en dergelijke worden afgestoten en daarna de grond, waarbij men nog enige tijd in het huis blijft wonen. Daarna kan de boerderij een andere functie krijgen, bijvoorbeeld voor wonen of recreatie. Om een beeld te geven van de te verwachten vrijkomende bedrijven staat de behoefte aan bedrijfsvoortzetting centraal. Overeenkomstig de ervaringen in het verleden is er van uitgegaan dat bedrijfshoofden in de leeftijd van 55 jaar of ouder bij het ontbreken van een bedrijfsopvolger hun bedrijf zullen beëindigen. Hierbij wordt dus voorbijgegaan aan het voortzetten van een bedrijf door een ander. Dit verschijnsel is overigens beperkt en doet zich alleen voor bij grote moderne bedrijven. Door de beperkingen bij de toetreding van nieuwe ondernemers in de agrarische sector (quoteringsregelingen voor onder andere melk, dierlijke mest en suiker) is er tevens vanuit gegaan dat de bedrijfsgebouwen hun agrarische productiefunctie verliezen. Op basis van deze uitgangspunten ontstaat het beeld zoals weergegeven in kaart 2.1.

¹ Inplaatsers worden in deze verkenning gedefinieerd als gecontinueerde bedrijven in de periode 1988-1999 die zich in deze periode van elders in een van de vier noordelijke provincies hebben gevestigd.

Hieruit blijkt dat in de zeekleigebieden minder vrijkomende bedrijven te verwachten zijn in de komende jaren dan het centrale gedeelte van Noord-Nederland (zand- en veengebieden). Met name in Flevoland zal op basis van de opvolgingssituatie slechts een beperkt aantal bedrijven vrijkomen.

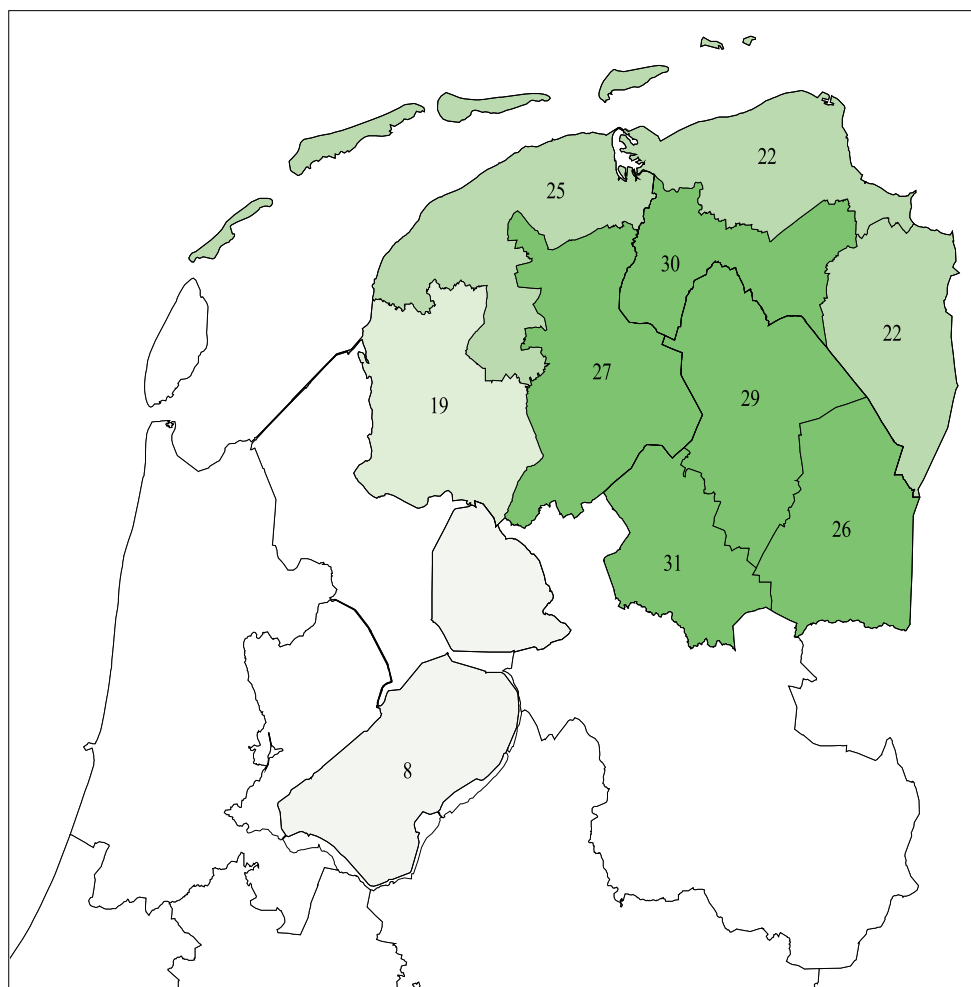
2.3.6 Vergelijking met Noord-Duitsland

Het is van belang de onderlinge positie van de landbouwgebieden goed in kaart te brengen, zoals in voorgaande paragrafen. Daarnaast is het ook belangrijk zicht te hebben op de bedrijfsstructuur van het aanpalende Duitse gebied. Hiertoe zijn op basis van beschikbare statistieken (Eurostat) enkele structuurgegevens in kaart gebracht. Hierbij is de EGE als maatstaf gehanteerd ¹. Voor de verdeling van de bedrijven naar grootteklassen waren gegevens uit 1997 uit de deelstaat Niedersachsen beschikbaar.

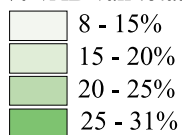
¹ Voor het hier gepresenteerde informatie (1997) geldt dat 1 EGE gelijk is aan 1.400 ecu (ecu-koers 1994 is f 2,137) en 1 nge is gelijk aan 1.200 ecu.

Kaart 2.3

Aantal te verwachten vrijkomende agrarische bedrijven
(1998-2008)

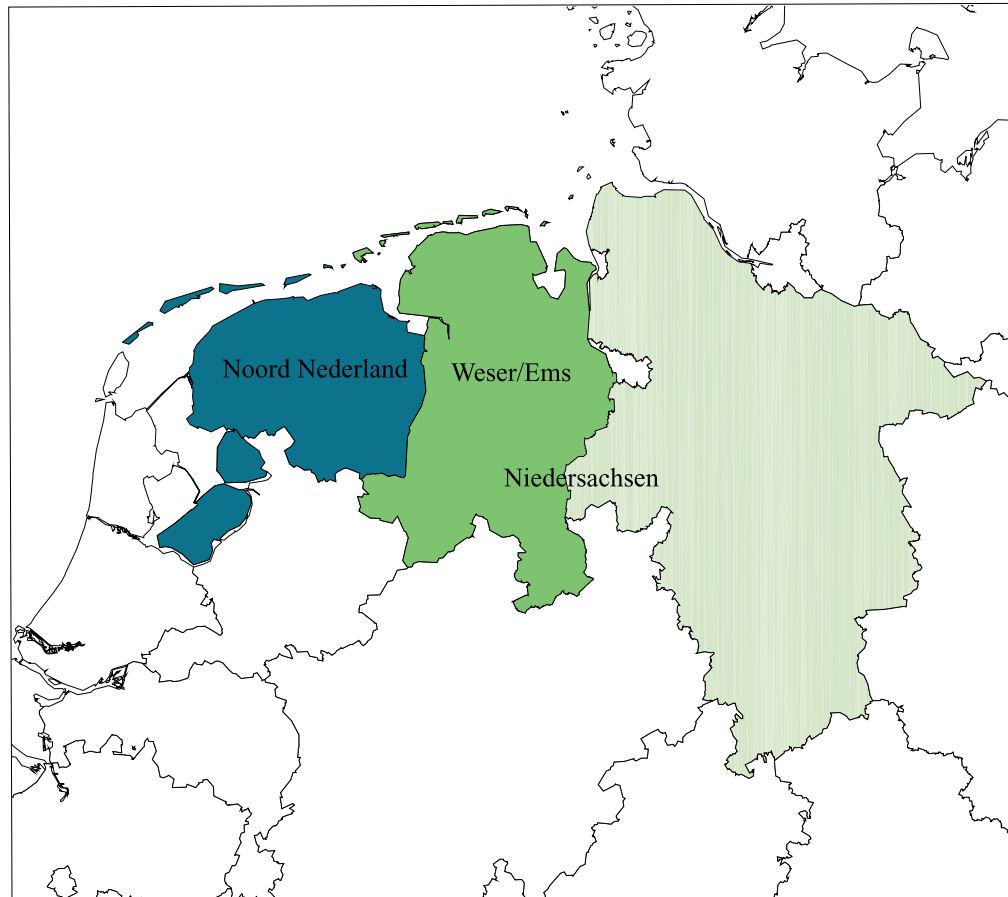

% VAB van totaal aantal

Kaart 2.4

Ligging Niedersachsen en Weser/Ems ten opzichte van Noord-Nederland

In Weser-Ems is de graasdierhouderij met ruim 50% van de bedrijven veruit in de meerderheid. Gezamenlijk realiseren deze bedrijven bijna 50% van de totale agrarische productie. Zo'n 10% van de bedrijven zijn akkerbouwbedrijven en 5% behoren tot de intensieve veehouderij. Een relatief groot aandeel van de bedrijven is een gemengd of gecombineerd bedrijf. Wat de verdeling van de bedrijven betreft komt dit nog het meest in de buurt van de Drentse situatie.

Tabel 2.11 Verdeling van het aantal bedrijven naar bedrijfstype en bedrijfsomvang (%) in Niedersachsen (1997)

Bedrijfstype	0<16 EGE	16<40 EGE	40<100 EGE	>100 EGE	Totaal
Akkerbouw	42	17	24	17	100
Tuinbouw	19	31	28	21	100
Blijv. teelt	32	19	29	20	100
Graasdier	48	16	30	6	100
Hokdier	51	21	19	8	100
Gemengd	33	21	36	10	100
Totaal	42	18	30	11	100

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

In de tabellen 2.11 en 2.12 is de verdeling van de bedrijven naar bedrijfstype en bedrijfsomvang weergegeven. De deelstaat Niedersachsen kent een veel kleinschaliger bedrijfsstructuur dan Noord-Nederland. Hieruit blijkt dat in Niedersachsen in vergelijking met Noord-Nederland verhoudingsgewijs twee keer zoveel bedrijven een beperkte omvang hebben (onder de 16 EGE). In Noord-Nederland komen in verhouding drie keer meer bedrijven van meer dan 100 EGE. De ontwikkeling van de bedrijven is in beide regio's vergelijkbaar, namelijk een procentuele afname van de kleinere bedrijven en een sterke toename van de bedrijven boven de 100 EGE.

Tabel 2.12 Verdeling van het aantal bedrijven naar bedrijfstype en bedrijfsomvang (%) in Noord-Nederland (1997)

Bedrijfstype	0<16 EGE	16<40 EGE	40<100 EGE	>100 EGE	Totaal
Akkerbouw	17	18	35	30	100
Tuinbouw	11	15	21	53	100
Blijv. teelt	19	25	31	25	100
Graasdier	25	14	27	34	100
Hokdier	9	17	41	33	100
Gemengd	17	19	29	36	100
Totaal	22	15	29	34	100

Bron: Eurostat, bewerking LEI.

2.4 Conclusies

- De veebezetting (waaruit de mestproductie blijkt) is in het Noorden van het land be-
duidend lager dan in de oostelijke en zuidelijke concentratiegebieden. Als
beperkende maatregelen, zoals de quoteringsregeling voor melk en dergelijke buiten
beschouwing wordt gelaten biedt dit dus nog enige plaatsingsruimte voor veehoude-
rijbedrijven.
- Verbreding wordt op de landbouwbedrijven in de noordelijke provincies goed opge-
pakt en laat een grote regionale spreiding zien in type activiteiten. Vooral agrarisch
natuurbeheer neemt een prominente plaats in.
- Biologische landbouw speelt in Noord-Nederland een grotere rol dan landelijk. Bio-
logische landbouw komt vooral voor op melkveebedrijven in het Noordelijk
Weidegebied en in Flevoland (akkerbouwers en groentetelers).
- De bedrijfsstructuur van de agrarische bedrijven in Noord-Nederland is aanmerkelijk
grootschaliger dan die van de bedrijven in Noord-Duitsland (Weser-Ems, Nieders-
achsen). De verdeling van de bedrijven naar bedrijfstype komt nog het meest overeen
met Drenthe.
- Van het totale Nederlandse arbeidsvolume in de primaire landbouw vindt slechts
17% in het noorden plaats. De participatie van vrouwen ligt onder het landelijk ge-
middelde.
- De bijdrage van verbredingsactiviteiten draagt in beperkte mate bij aan het inkomen
op de agrarische bedrijven.
- Van de nieuw verschenen bedrijven in Noord-Nederland is slechts een beperkt deel
inplaatsers. In Groningen (melkveehouders) en Flevoland (melkveehouders en glas-
tuinders) komt dit nog het meest voor.
- Aan de noordelijke randen en Flevoland (kleigebieden) komen in de nabij toekomst
wat minder agrarische bedrijfsgebouwen beschikbaar voor andere gebruiksfuncties
dan in het centrum (veen en zandgebieden).

3. Agribusiness in Noord-Nederland

3.1 Inleiding

De agribusiness ¹ inclusief de primaire bedrijven en de distributie in Noord-Nederland geeft ruim 77.000 mensen werk en realiseert uitgaande van de gegevens over 1997 een toegevoegde waarde van bijna 8,6 miljard gulden. Dit is 18% van de toegevoegde waarde van de totale Nederlandse agribusiness en 17% van de werkgelegenheid. Vergelijking met het areaal cultuurgrond in deze provincies (33%) geeft aan, dat er sprake is van vooral extensieve vormen van landbouw. De methodiek van de berekeningen van de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid is uitgewerkt in bijlage 2. Van de totale werkgelegenheid in de agribusiness in het Noorden komt 53% voor rekening van de primaire sector, bijna 41.000 arbeidsjaren. De distributie genereert 9% van de werkgelegenheid in de agribusiness (bijna 7.000 arbeidsjaren). De bijdrage van de primaire sector en de distributie in de toegevoegde waarde is respectievelijk 39% (3,3 miljard gulden) en 9% (0,8 miljard gulden).

De agribusiness vormt in Noord-Nederland ook een belangrijk onderdeel van de totale economie. De sector is in 1997 goed voor 8,8% van de toegevoegde waarde en 12,7% van de werkgelegenheid. Daarmee is de agribusiness in Noord-Nederland iets belangrijker voor de totale economie in dit gebied dan geldt voor heel Nederland, daarvoor zijn de percentages respectievelijk 7,7 en 8,2%. Van de in Noord-Nederland gegenereerde toegevoegde waarde heeft Friesland een aandeel van 38%, De aandelen van Groningen en Drenthe zijn vrijwel gelijk (circa 21%) en dat van Flevoland is het kleinst (20%).

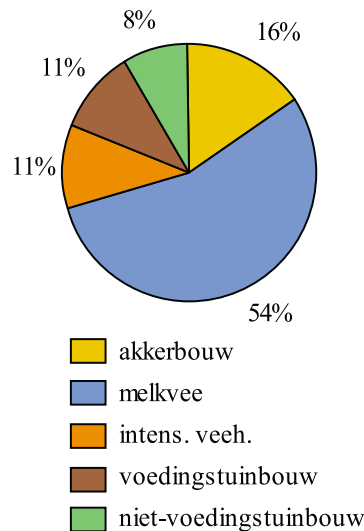
Tabel 3.1 De toegevoegde waarde en werkgelegenheid in de agribusiness in Groningen, Friesland, Drenthe en Flevoland in 1997

Provincie	Toegevoegde waarde (mln. gulden)	Aandeel in Nederland (%)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	Aandeel in Nederland (%)
Groningen	1.841	3,8	16.908	3,6
Friesland	3.265	6,7	29.297	6,4
Drenthe	1.801	3,7	16.368	3,5
Flevoland	1.672	3,5	14.629	3,1
Totaal				
- in 1997	8.579	17,7	77.202	16,6
- in 1993	7.261	16,3	75.988	15,8
- in 1990	6.925	16,6	76.562	15,6

¹ Op basis van de agrarische input/outputtabel, exclusief hoveniersbedrijven, agrarische dienstverlening, bosbouw en op buitenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde voedingsmiddelenindustrie.

De belangrijkste sector binnen de landbouw in het Noorden is de melk- en mestveehouderij ¹. Deze bedrijfstak levert 54% van de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid. Dan volgt de tuinbouw (19%), daarna de akkerbouw (16%) en tot slot de intensieve veehouderij (11%).

Binnen de intensieve veehouderij is de vleeskuikensector met 70% van de door de intensieve veehouderij toegevoegde waarde veruit de belangrijkste tak, Dan volgt de varkenshouderij. De legpluimveehouderij is van zeer ondergeschikte betekenis (5%) van de toegevoegde waarde.

Figuur 3.1 Aandeel sectoren in toegevoegde waarde agribusiness in Noord-Nederland

De voedingstuinbouw is binnen het totale tuinbouwcomplex het belangrijkste. Dit onderdeel levert 57% van de toegevoegde waarde; de sierteelten 43%.

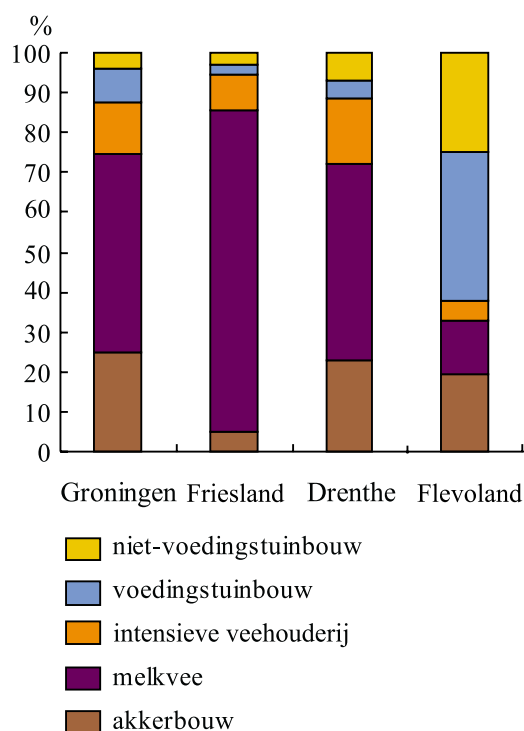
De voedingstuinbouw bestaat voor tweederde deel uit opengrond groente teelt. De glastuinbouw is van geringere betekenis (25% van de toegevoegde waarde), terwijl de fruitteelt van beperkte omvang (8%) is.

Binnen de niet-voedingstuinbouw zijn in overleg met de begeleidingscommissie twee sub-complexen verder onderscheiden namelijk bloembollen en knollen en de boomteelt. Beide ongeveer even groot. Samen leveren ze ongeveer de helft van de toegevoegde waarde van dit complex.

¹ Inclusief schapen, paarden en geiten.

3.2 Kenmerken provincies

Het beeld per provincie wisselt sterk. Uit figuur 3.2 blijkt, dat in Friesland de melkveehouderij overheerst en in Flevoland de tuinbouw relatief belangrijk is. In Groningen en Drenthe komt naar verhouding veel intensieve veehouderij en akkerbouw voor.

Figuur 3.2. De betekenis van de verschillende agribusinessstakken per provincie in percentages van de toegevoegde waarde

In Groningen is het akkerbouwcomplex relatief sterk vertegenwoordigd. Toch is ook in deze provincie het melk- en mestveecomplex veel belangrijker dan het akkerbouwcomplex. Verder neemt de provincie op het gebied van intensieve veehouderij in vergelijking met andere provincies een middenpositie in en is de tuinbouw er van geringe betekenis.

Friesland is een provincie met een omvangrijk melk- en mestvee complex. Dit complex levert ruim 80% van de toegevoegde waarde en de 66% van de werkgelegenheid in de agribusiness in deze provincie. Verder is de eiersector en de vleeskuikensector er relatief belangrijk. Van alle noordelijke provincies is in Friesland het akkerbouwcomplex het minst belangrijk. Verder ontbreekt in deze provincie het tuinbouwcomplex vrijwel geheel.

Drenthe kent van de noordelijke provincies de meest omvangrijke varkenssector en eiersector. Ook hier zijn het akkerbouw- en vooral het melk- en mestveecomplex de belangrijkste agrarische bedrijfstakken. De vleeskuikensector is er relatief belangrijk en de tuinbouwsectoren relatief onbelangrijk.

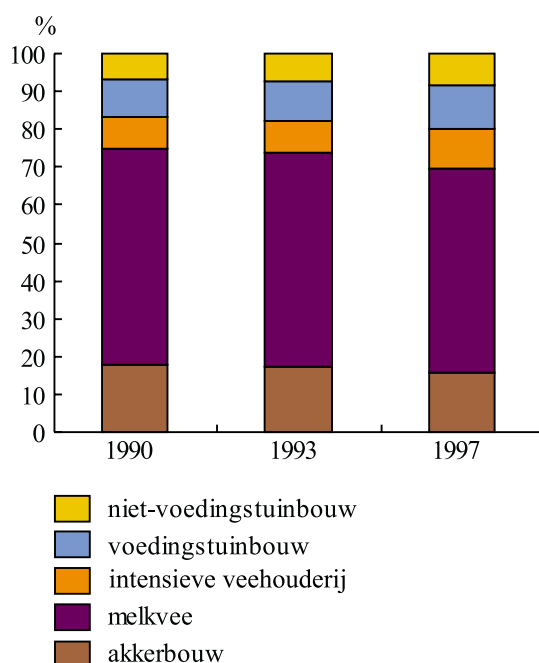
Flevoland wordt gekenmerkt door een relatief omvangrijk akkerbouwcomplex. Verder is het binnen het noordelijke gebied de provincie met naar verhouding belangrijke opengrond groente, fruit en bloembollensectoren. In dit gebied nemen de veehouderijcomplexen in vergelijking met andere provincies een relatief ondergeschikte positie in.

Voor de intensieve veehouderij en de tuinbouw is verdeling over de provincies als volgt: binnen het intensieve veehouderijcomplex is de vleeskuikensector in Groningen, Friesland en Drenthe vrijwel van gelijke omvang. In Flevoland is slechts een klein deel van dit complex gevestigd (6%). De varkenshouderij is voor ruim 45% gevestigd in Drenthe. Dit is daarmee veruit de belangrijkste varkensprovincie in het Noorden. Ook is in deze provincie de legpluimveesector relatief belangrijk. De fruitteelt is vrijwel uitsluitend gevestigd in Flevoland. Hier komt ook ruim 60% van het opengrond groentecomplex voor. De glastuinbouw is daarentegen vooral (57%) in Drenthe gevestigd.

Van de niet-voedingstuinbouw is het bloembollencomplex voor bijna 70% in Flevoland geconcentreerd. De boomteelt komt meer verspreid voor. De belangrijkste provincies daarvoor zijn Flevoland (44%) en Groningen (30%).

3.3 Ontwikkelingen 1990-1997

De toegevoegde waarde van de agribusiness in het Noorden is sinds 1990 gestegen met 25%, die voor heel Nederland met maar 15%. Dit is het gevolg van de intensivering van Noordelijke landbouw. De werkgelegenheid in de Noordelijke agribusiness nam in dezelfde periode met 1% toe tot ruim 77.000 arbeidsjaren, terwijl die voor de totale agribusiness in Nederland met 5% daalde.

Figuur 3.3 De aandelen in van diverse sectoren in de toegevoegde waarde in 1990, 1993 en 1997

Deze ontwikkeling is een gevolg van twee bewegingen. In de eerste plaats van prijsveranderingen. Daarnaast zijn er veranderingen in het volume van de productie. Deze laatste zijn een gevolg van productiviteitsstijgingen en van pakketveranderingen ten gevolge van in- of extensivering van de productie.

Figuur 3.3 laat zien dat in het Noorden de productieintensiteit toeneemt, waarbij de betekenis van de akkerbouw afneemt, die van melkvee vrijwel gelijk blijft en die van intensieve veehouderij en tuinbouw groeit. Deze groei doet zich met name voor in de periode na 1993. De intensieve veehouderij is hierbij het meest gegroeid. Met name heeft dit betrekking op de vleeskuikenhouderij. De toename van de varkens en legpluimveehouderij is veel kleiner. Binnen de tuinbouw nam vooral de niet-voedingstuinbouw toe. Hierbij ging het met name om bloembollen. Binnen de voedingstuinbouw groeide vooral de opengrond groentesector en de glasgroentesector, terwijl de fruitteelt iets in betekenis afnam.

Per provincie verschildte echter het beeld. De mate van intensivering is het sterkst in Flevoland en het kleinst in Drenthe. Groningen en Friesland zijn iets minder sterk geïntensiveerd dan Flevoland.

In Groningen nam de akkerbouw naar verhouding sterk af en groeide de betekenis van melkvee. De sterke toename van de betekenis van de intensieve veehouderij komt voor rekening van varkens en vooral vleeskuikens. Verder nam ook de betekenis van voedingstuinbouw vooral toe door de groei van de open grond groente en fruitteeltsectoren. De relatieve betekenis van de niet-voedingstuinbouw nam in Groningen af omdat de toename van de bloembollensector niet opwoog tegen de relatieve achteruitgang van de boomteelt.

In Friesland neemt de betekenis van de akkerbouw nog steeds toe, terwijl de voedingstuinbouw in betekenis afneemt. Het beeld voor de intensieve veehouderij geeft een vermindering van de varkenssector, een geringe toename van de leghennensector en een forse toename van de vleeskuikensector te zien. Binnen de voedingstuinbouw neemt de glasgroenteteelt in betekenis toe, terwijl de opengrond groenteteelt en de fruitteelt in betekenis teruglopen. De groei van de niet-voedingstuinbouw komt vooral door de uitbreiding van het bloembollencomplex, terwijl de boomteelt van 1990 tot 1993 sterk groeide en nadien weer iets in betekenis afnam, zodat slechts een geringe toename over de hele periode overbleef.

Tabel 3.2 De groei van de verschillende sectoren in het onderzoeksgebied in toegevoegde waarde in de periode 1990-1997

	Groningen	Friesland	Drenthe	Flevoland	Totaal
Akkerbouw	--	++	-	--	-
Melkvee	+	+	-	+	+
Intensieve veehouderij	+++	+++	+	+++	+++
Voedingstuinbouw	+++	-	-	++	++
Niet-voed. tuinb.	-	+++	+++	+++	+++

+/- tot 10%

++/-- 10 tot 25%

+++/- meer dan 25%

Drenthe laat een naar verhouding geringe groei in de intensieve veehouderij zien. Dit geldt zowel voor de varkenshouderij, de legpluimveehouderij als de vleeskuikenhouderij. In de niet-voedingstuinbouw is met name de betekenis van bloembollen sterk toegenomen. Ook de betekenis van de boomteelt nam nog wat toe. Het beeld van de voedingstuinbouw wordt bepaald door de opengrond groentesector. De daling daarvan wordt niet goedge maakt door de lichte toename van de fruitteelt en de glasgroente sector.

In Flevoland is vooral de intensieve veehouderij en de niet-voedingstuinbouw fors in betekenis toegenomen. Bij de intensieve veehouderij gaat het dan met name om vleeskui-kens, bij de niet-voedingstuinbouw om bloembollen. Bij de voedingstuinbouw zien we in Flevoland een afname van de fruitteelt en een toename van de groenteteelt, zowel in de open grond als onder glas.

3.4 Toeleverende, verwerkende en handelsbedrijven

Het aantal bedrijven in de agribusiness exclusief de primaire landbouwbedrijven (zie bijla-ge 3) in Noord-Nederland volgens de Kamers van Koophandel bedraagt begin 2000 ruim 2.650 stuks. Het gaat hierbij om het aantal vestigingen niet om het aantal ondernemingen. Het totaal aantal bedrijven in Nederland in de agribusiness bedraagt 18.000. In het Noor-den bevindt zich maar 15% van de bedrijven. Dit is maar iets minder dan het aandeel van dit gebied in de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid. In het totaal is de agribusi-ness dus nauwelijks ondervertegenwoordigt in het Noorden.

Van de agribusiness bedrijven in de noordelijke provincies heeft bijna 45% relaties met de veehouderijsector en bijna 46% met de akkerbouw. De overigen hebben betrekking op de tuinbouw (6%) of kunnen niet aan een sector worden toebedeeld (3%). Vergeleken met de betekenis van de sectoren in het gebied zijn er naar verhouding veel bedrijven ge-richt op de akkerbouw en relatief weinig op de tuinbouw en de melkveehouderij. Met name in de verwerkingssfeer is er een groot verschil tussen de melkveesector en de akkerbouw-sector. De melk wordt verwerkt in enkele grote ondernemingen, die rechtstreekse contacten met de boeren onderhouden en de melk verwerken tot consumentenproducten. In de akkerbouwsector is de collecterende handel belangrijker, zijn er diverse typen verwer-kingsbedrijven voor de verschillende producten, is de schaal meestal wat kleiner en worden bijvoorbeeld granen niet altijd binnen hetzelfde bedrijf verwerkt tot consumenten-producten.

De verdeling van de bedrijven naar grootteklasse (zie tabel 3.3) op basis van het aantal werkzame personen laat zien dat de meeste handelsbedrijven (meer dan 80%) maximaal vier werkzame personen hebben, terwijl relatief veel verwerkende bedrijven tenminste 100 werkzame personen hebben. De toeleverende bedrijven nemen een midden-positie in met relatief veel bedrijven met 5 tot 100 werkzame personen.

Tabel 3.3 De verdeling van de agribusinessbedrijven naar grootteklasse in procenten van het totaal aantal bedrijven per groep

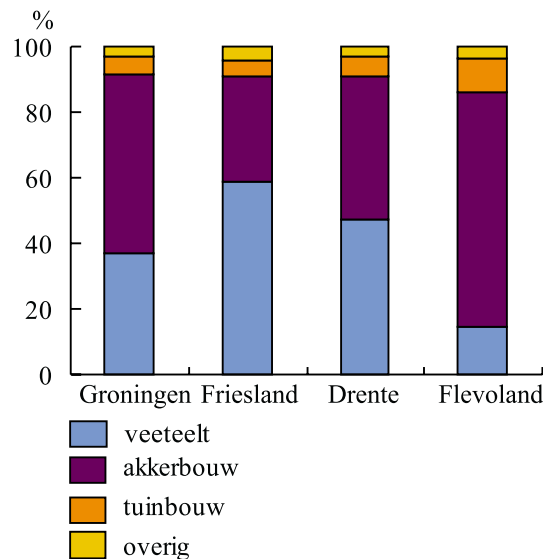
	Aantal werkzame personen per groep				totaal (%)	totaal aantal bedrijven
	0-4 (%)	5-49 (%)	50-100 (%)	>100 (%)		
Veehouderijsector						
- toelevering	59	39	1	1	100	300
- verwerking	37	34	4	25	100	124
- handel	88	11	1	0	100	757
- dienstverlening a)	67	33	0	0	100	12
Akkerbouwsector						
- toelevering	60	38	1	0	100	252
- verwerking	44	51	3	2	100	461
- handel	87	11	1	1	100	495
Tuinbouwsector						
- verwerking	17	58	17	8	100	12
- handel	77	21	1	1	100	142
- dienstverlening	40	40	20	-	100	3
Overig	52	39	7	2	100	95
Totaal agribusiness (%)	70	26	2	2	100	
Totaal aantal bedrijven	1.849	708	46	51		2.635

a) Exclusief de veeartsen, die werken in een persoonlijke onderneming
Bron: KvK.

De verwerkende bedrijven uit de veehouderij omvatten de slachterijen en vleesverwerkende bedrijven en de zuivelfabrieken. In het Noorden zijn maar enkele grotere varkensslachterijen gevestigd, verder komen er een grote runderslachterij en enkele grote pluimveeslachterijen voor. Ook komen er een flink aantal grote zuivelfabrieken voor en verder enkele grote groothandelaren in zuivelproducten, groothandelaren in vlees en vleeswaren en een drietal grote veevoerfabrieken. Van het akkerbouwcomplex zijn een flink aantal verwerkende bedrijven en groothandelaren in het Noorden gevestigd. Het gaat om een zeer divers samengestelde groepen. De grote toeleverende bedrijven die er zijn, leveren meestal zowel aan de veehouderij als aan de akkerbouw. Het tuinbouwcomplex omvat in het noorden relatief weinig grote bedrijven. Alleen een veiling en enkele afgroothandelaren. Van het viscomplex zijn er wel relatief veel grote bedrijven gevestigd, met name verwerkings- en groothandelsbedrijven.

3.5 Regionale verschillen

De meeste bedrijven uit de agribusiness zijn gevestigd in Friesland (40%). In Groningen is 23% gevestigd, in Drenthe 21% en in Flevoland 16%. Vergeleken met de verdeling van de toegevoegde waarde is het aantal agribusiness bedrijven in Groningen en Flevoland relatief klein.

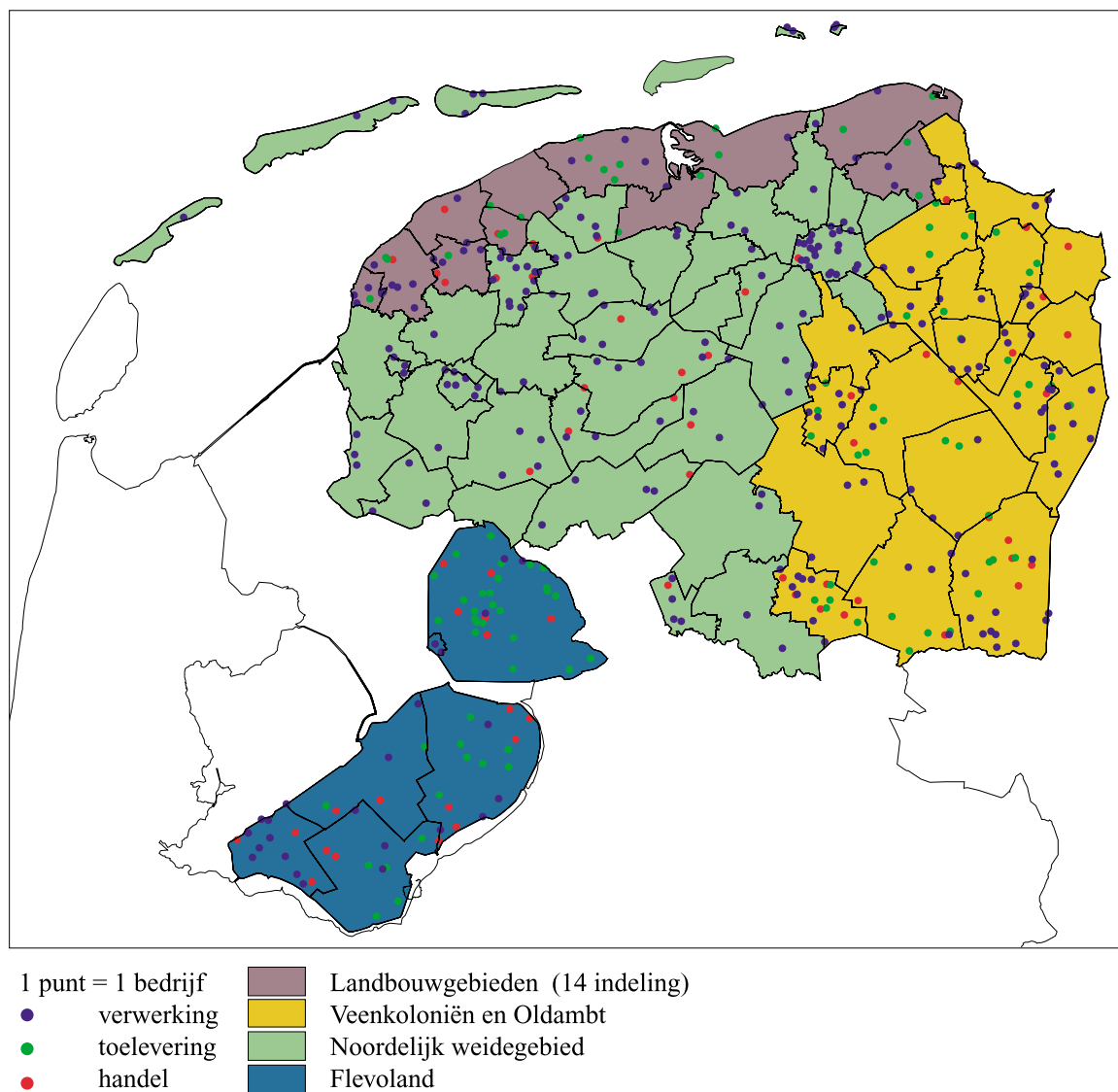
Figuur 3.4 De typen agribusinessbedrijven per provincie (procentuele verdeling op basis van toegevoegde waarde)

Figuur 3.4 geeft aan, dat in Groningen relatief weinig bedrijven uit het veehouderijcomplex voorkomen en veel uit de akkerbouw. In Friesland ligt dit precies omgekeerd. Ook in Flevoland komen veel bedrijven uit het akkerbouwcomplex voor. Daarnaast zijn bedrijven uit de tuinbouwsector er oververtegenwoordigd. In Drenthe is het aandeel van de bedrijven uit het akkerbouwcomplex vrijwel even groot als dat uit het melkveecomplex (zie bijlage 4). Vergeleken met het beeld voor het gehele Noorden komen in Groningen naar verhouding veel bedrijven voor met tenminste 100 werkzame personen, in Drenthe en Flevoland met 5-9 werkzame personen, terwijl in Friesland de grootteverdeling nauwelijks afwijkt van het totaalbeeld.

Uit kaart 3.1 blijkt, dat de grote bedrijven uit het akkerbouwcomplex over het gehele gebied verspreid gevestigd zijn. De relatie met de typische akkerbouwgebieden is gering. Voor het veehouderijcomplex is de relatie tussen de vestigingsplaatsen van toeleverende, verwerkende en handelsbedrijven met die van de agrarische productiegebieden veel duidelijker aanwezig (zie kaart 3.2). Ook voor het tuinbouwcomplex is deze relatie aanwezig.

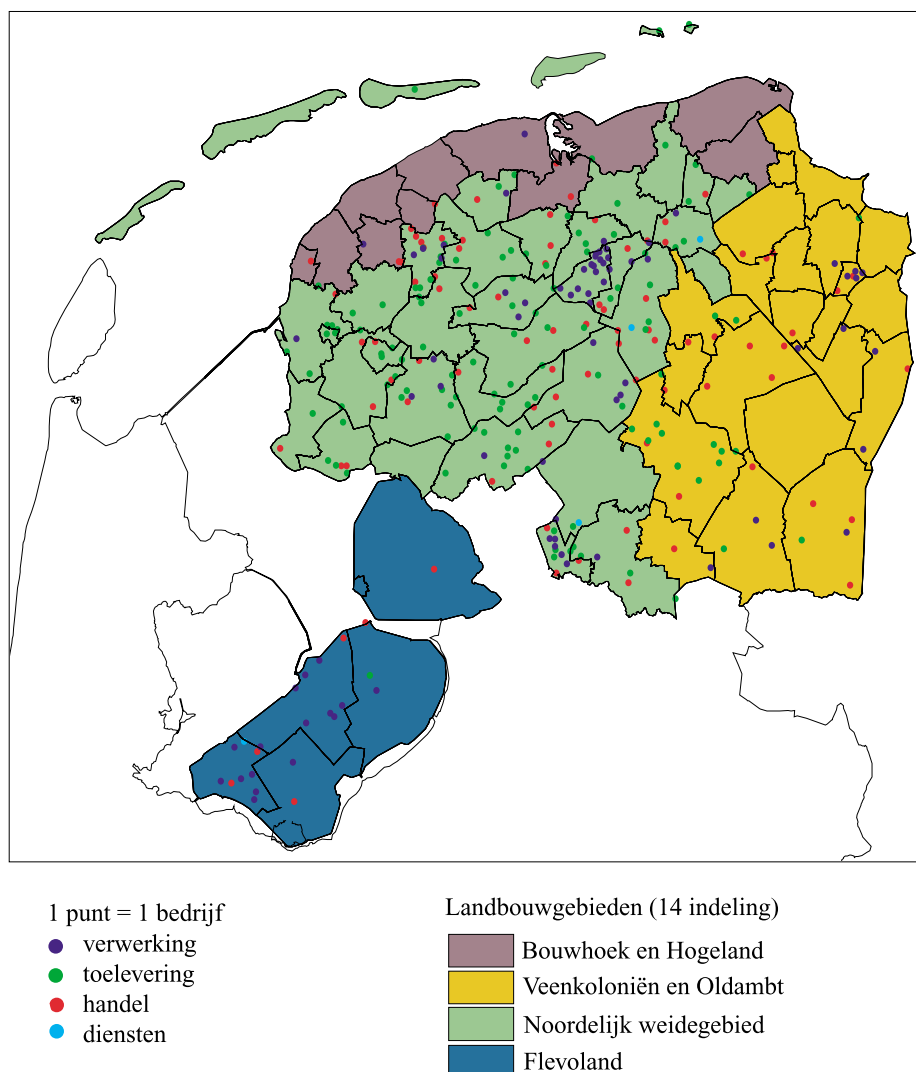
Kaart 3.1

Verdeling van industrie en groothandel van de akkerbouw
over 4 groepen per gemeente in 1998

Kaart 3.2

Verdeling van industrie en groothandel van de veehouderij
over 4 groepen per gemeente in 1998

3.6 Conclusies

- De agribusiness in het noorden heeft een toegevoegde waarde van 8,6 miljard gulden en geeft circa 77.000 mensen werk. Vergeleken met het beschikbare areaal cultuurgrond is het aandeel van het Noorden in de toegevoegde waarde en werkgelegenheid in de totale agribusiness gering.
- De belangrijkste sector binnen de agribusiness in het Noorden is de melkveesector. Deze levert meer dan de helft van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Daarna volgen achtereenvolgens de tuinbouw, de akkerbouw en de intensieve veehouderij.PO
- Het beeld van de vier provincies in het Noorden loopt nogal uiteen. In Friesland overweegt de melkveesector sterk. In Flevoland de tuinbouw, terwijl Groningen en Drenthe naast relatief veel akkerbouw ook belangrijke intensieve veehouderijsectoren kennen.
- De landbouw in het noorden is in de periode 1990-1997 intensiever geworden. Hierdoor is de toegevoegde waarde in het Noorden in deze periode sterker gestegen dan in de rest van Nederland. Deze intensivering was het sterkst in Flevoland en het kleinst in Drenthe.
- Van de in totaal 18.000 agribusiness bedrijven in Nederland zijn er 2.653 (15%) gevestigd in het Noorden. Vergeleken met de toegevoegde waarde zijn toeleverende, handels - en verwerkende bedrijven dus nauwelijks ondervertegenwoordigd in het noorden. Door de vele verschillende producten, het grote aantal soms achtereenvolgende bewerkingen en de vaak geringere schaal is het aantal agribusiness bedrijven in de akkerbouwsector vrij groot en dat in de melkveesector relatief laag.
- Veel bedrijven uit de agribusiness zijn vrij klein, 70% telt minder dan 4 werkzame personen en slechts 2% meer dan 100. Tot deze laatste groep behoren veel verwerkende bedrijven. Handelsbedrijven hebben meestal minder dan 4 werkzame personen, toeleverende 5 tot 49.
- Vergeleken met de toegevoegde waarde komen in Groningen en Flevoland relatief weinig agribusiness bedrijven voor. Verder bestaat er een duidelijke relatie tussen de vestigingsplaatsen van de verschillende typen agribusiness bedrijven en de complexen waartoe ze behoren. Deze relatie is het minst sterk bij de akkerbouw.

4. Toekomstige ontwikkelingen

De noordelijke land - en tuinbouw staat door wijzigingen in internationaal en nationaal beleid en door groei van de Europese markt voor aanzienlijke veranderingen. Dat geldt voor de sector als geheel en soms nog sterker voor bepaalde bedrijfstypen. Trends vanuit het verleden kunnen dan ook niet ongewijzigd naar de toekomst worden doorgetrokken. In dit hoofdstuk zal een zo waarschijnlijk mogelijk beeld van de toekomstige situatie worden geschetst.

Om een beeld van de toekomstige situatie te kunnen schetsen zal eerst worden ingegaan op de drijvende krachten die met een hoge mate van zekerheid deze situatie zullen beïnvloeden. Daarbij zal voor de veranderingen in de omgeving(internationale aspecten, technologische, demografische, economische en sociaal-culturele aspecten) worden uitgegaan van het CPB scenario European Coordination, als zijnde het meest waarschijnlijk. Verder zal rekening worden gehouden met de effecten van de invoering van de maatregelen genoemd in Agenda 2000. Tenslotte zal worden ingegaan op de effecten van het recent aangescherpte mest - en ammoniakbeleid. In het CPB scenario European Coordination voor de periode 1995 tot 2020 zijn de relevante omgevingsvariabelen beschreven en uitgewerkt. In het kort zijn deze in het onderstaande kader weergegeven.

Internationale politiek

- op mondiaal niveau zullen er diverse blokken ontstaan, die min of meer naar binnen zijn gericht
- Europa zal het beleid steeds meer coördineren en integreren, waarbij een kopgroep van landen voorop zal lopen

Technologie en kennis

- technologie ontwikkeling in hoofdzaak op maatschappelijke belangen gericht
- de verspreiding en toepassing van de kennis is echter gematigd snel

Sociaal-cultureel

- men voelt zich vooral lid van groep Europese of regionale burgers , waarmee men solidair is
- in de leefstijl is veel aandacht voor immateriële zaken

Demografie

- door de krappe arbeidsmarkt is de migratie vrij hoog
- de Nederlandse bevolking groeit door het hoge geboorteoverschot

Economie

- Noord-Amerika blijft achter in economische groei
- het Bruto Binnenlands product groeit in Nederland met 2,75% per jaar
- op internationaal niveau wordt het milieubeleid strenger
- de olieprijsen blijven relatief laag

Tot 2010 leveren deze uitgangspunten de volgende groeipercentages per jaar op: Wereldhandel 6,6%, invoerprijs energie 1,8%, bruto, binnenlands product EU 2,6%, loonvoet bedrijven 3,3%, volume toegevoegde waarde landbouw 2,2, volume toegevoegde waarde voedings- en genotmiddelenindustrie 3,0%, bevolking 0,6% en een reële rente van 3,6%.

Vertaalt in de richting van de landbouw betekent het European Coordination scenario het volgende:

- doorvoering van het Mac Sharry-beleid;
- een uiteindelijk volledige liberalisering van de wereldhandel. Wel wordt ervan uitgegaan, dat in 2020 er nog steeds sprake zal zijn van een milde bescherming van de belangrijkste grondgebonden producten. Dit betekent dus een keuze voor het accepteren van de internationale ontwikkelingen vanuit de toetreding van MOE-landen en GATT/WTO en daarop anticiperen;
- milieuvervuilende activiteiten veroorzaakt door tuinbouw en intensieve veehouderij komen onder zwaardere druk te staan. (Mineralenbeleid, geen lage gasprijs voor de tuinbouw);
- akkerbouw en tuinbouw krijgen te maken met het gewasbeschermingsmiddelenbeleid en de glastuinbouw met verhoogde energieprijzen en mogelijk heffingen op de lozing van gebruikt water;
- de concurrentie om ruimte en grond blijft hoog. De voorziene uitbreiding voor natuur gaat door. Omdat in het Noorden het bosareaal belangrijk zal toenemen (Prins, 1994) en er meer grond nodig is voor waterbeheer wordt een afname van de landbouwgrond van tenminste 0,5% per jaar verwacht. Dat is 2,5 keer zoveel als in de voorafgaande 10 jaar.

Onderstaand kader omvat de maatregelen uit Agenda 2000:

Granen en oliehoudende zaden

- een verlaging van de interventieprijs in twee gelijke stappen in 2000 en 2001 met 15% en mogelijk voor granen afhankelijk van de marktsituatie nog een verlaging in 2002
- de maandelijkse verhoging van de interventieprijs blijft bestaan
- een niet gewasgebonden hectaretoeslag van 63 euro/ton op basis van de historische regionale opbrengst voor granen, oliezaden, snijmaïs en braaklegging en van 72,5 euro/ton voor eiwithoudende gewassen
- het basispercentage voor de verplichte braaklegging is 10%
- de telers van zetmeelaardappelen zullen met een toeslag van 118,41 euro/ton voor 75% gecompenseerd worden voor de graanprijsverlaging.. Lidstaten met een aardappelquotum van meer dan 100.000 ton zoals Nederland krijgen een grotere kwantumkorting opgelegd

Zuivel

- een verlaging interventieprijs voor boter en kaas met 15% vanaf 2005 in 3-jaarlijkse stappen van 5%
- een compensatie voor melkveehouders via een premie per ton quotum die stijgt van 5,75 euro/ton in 2005 naar 11,49 euro/ton in 2006 en 17,24 euro/ton in de volgende jaren. Daarnaast krijgen de nationale regeringen een zogenaamde nationale enveloppe. Voor Nederland is deze 21,6 miljoen euro in 2005 oplopend tot 85,8 miljoen euro in 2008
- het quotumsysteem blijft bestaan tot 2008 met een evaluatie in 2003. Het quotum wordt tussen 2000 en 2008 met 2,4% verruimd. In 2000 is er een specifieke quotum verruiming voor Griekenland, Spanje, Ierland, Noord-Ierland en Italië. Vanaf 2005 geldt voor alle landen een verruiming in drie jaarlijkse stappen met 1,5%

Rund- en kalfvlees

- de institutionele prijs voor rundvlees zal vanaf 2000 in drie jaar tijd met in totaal 20% worden verlaagd tot 2.224 euro/ton
- de rundvleespremies zullen worden verhoogd tot 210 euro per stier (eenmalig), 150 euro/os (tweemaal per levensduur) en 200 euro per zoogkoe (per jaar). Verder is er een slachtpremie van 80 euro per dier voor rundvee ouder dan acht maanden en 50 euro per geslacht of geëxporteerd dier (van maximaal 160 kg). Tenslotte is er een nationale enveloppe van 25,3 miljoen euro.
- voor de premies gelden nationale plafonds en eisen ten aanzien van de veedichtheid.

Het European Coordination scenario samen met de in agenda 2000 voorgestelde maatregelen zullen resulteren in de volgende mutaties (% per jaar) van de veestapel of van het aantal hectares product. Voor deze prognoses is uitgegaan van de LEI-studie 'Gevolgen agenda 2000 voor het noorden des lands'. Daarbij is gecorrigeerd voor de verschillen in de daar veronderstelde maatregelen en de huidige iets afgezwakte invulling daarvan.

Tabel 4.1 Effect van Agenda 2000 op het grondgebruik of de veestapel, inclusief de gevolgen van ongewijzigd GLB in 2010 (in procenten per jaar)

Grondgebruik/Veestapel	%
Melkvee	-0,6
Vleesvee	-2,8
Vleeskalveren	-4
Varkens	-2
Pluimvee	+2,5
Granen	-1,4
Pootaardappelen	+0,3
Consumptieaardappelen	-0,1
Zetmeelaardappelen	-1,3
Suikerbieten	-0,3
Bloembollen	0,8
Intensieve groente	0,5
Extensieve groente	0,1
Maïs	-0,6
Grasland	-0,5

Het grondverbruik zal in dit beeld verschuiven van bouwland naar ruwvoedergewassen. Binnen het areaal bouwland zal het aandeel granen, zetmeelaardappelen, suikerbieten en non-food producten verschuiven naar pootaardappelen, vollegrondsgroente en bloembollen.

In deze benadering is nog geen rekening gehouden met de recente aanscherping van het mest - en ammoniakbeleid en de toepassing van de Europese Nitraatrichtlijn. Op grond hiervan zullen de veestapels eerder en mogelijk sterker teruglopen dan hierboven is aangegeven. Op grond van de resultaten van de CPB/LEI-studie 'Economische effecten van milieubeleidvoornemens voor de landbouw voor 2002 en 2003' zal de melkveestapel nauwelijks afnemen, de roodvleesproductie zal met 30% verminderen, het aantal vleeskalveren met 10%, de varkensstapel met 15% en de pluimveestapel met 20%. Deze krimppercents worden met name in de eerste jaren tot 2003 gerealiseerd. Bij de vertaling van deze landelijke verwachtingen naar het noorden toe is rekening gehouden met enerzijds het extensieve karakter van de landbouw in het noorden, waardoor de bedrijven daar minder onder druk zullen staan zich aan te passen. Anderzijds is de bedrijfsstructuur er in het algemeen wat minder goed dan in de concentratiegebieden van de intensieve veehouderij, waardoor kostenverhogingen minder goed zijn op te vangen. De wijzigingspercentages voor de veesector in het Noorden (in procenten per jaar) tot 2010 bedragen daarom:

-	melkvee	-0,6%
-	mestvee	-2,9%
-	kalfvlees	-3%
-	varkensvlees	-1,6%
-	pluimveevlees	+0,5%
-	eieren	-1%

Tot nu toe is vooral ingegaan op de toekomstige productieomvang. Een belangrijk andere aspect is het aantal bedrijven in 2010. Van grote invloed hierop is het aantal aanwezige opvolgers, evenals de inkomensverwachtingen en de voor een redelijk inkomen vereiste schaal van de productie. In de periode 1989 tot 1999 nam het aantal bedrijven met 2% per jaar af. Tot 2010 wordt een hoger percentage (2,5%) voorzien. Dit hangt samen met de hogere grondonttrekking, de geringe opvolgingsdruk op de akkerbouwbedrijven, de ongunstige vooruitzichten voor met name veehouderij en zetmeelaardappelen.

Daar staat tegenover een temperende invloed van de uitbreiding van de biologische landbouw tot circa 5% van de totale productie in 2010. Volgens het scenario 'weefwerk' in de Horizonverkenning (Nij Bijvank et al., 1998) zal de biologische landbouw in 2030 15% van de totale productie bedragen. Ook de verbreding van de landbouw met natuurbeheer, agrarische recreatie en streekproducten zal een temperende invloed op de daling van het aantal bedrijven hebben. Desondanks is tot 2010 snellere daling van het aantal bedrijven dan in de afgelopen periode te verwachten, waarbij het percentage in de eerste jaren van deze periode als de veestapel moet worden ingekrompen nog hoger kan zijn. De vermindering van het aantal bedrijven komt volgens deze verwachting neer op een daling tot 12.600 stuks in 2010.

Tabel 4.2 *Ontwikkeling van de land- en tuinbouw naar 2010 in Noord-Nederland d.m.v. een kwalitatieve duiding*

Sectoren	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oldambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland	Noord- Nederland (%/jaar) a)	Nederland
Akkerbouw	0	-	-	0	-0,6	-0,5
Melkveehouderij	+	0	-	0	-0,6	-0,6
Intensieve veehouderij	0	+	-	+	-1,3	-1,6
Tuinbouw	+	+	-	++	+0,5	0,3
Oppervlakte cultuurgrond (ha)	-	-	-	+	-0,5	-0,5
Aantal bedrijven	0	-	0	+	-2,5	-3,0
Productieomvang totaal (nge)	-	-	+	+	2,5	2,5

a) Voor de akkerbouw en tuinbouw betreft het hier de ontwikkeling van het areaal. Voor de melkveehouderij en de intensieve veehouderij betreft het de ontwikkeling van het aantal dieren

Legenda:

- : lager dan gemiddelde voor Noord-Nederland

0 : gelijk aan gemiddelde voor Noord-Nederland

+ : hoger dan gemiddelde voor Noord-Nederland

In tabel 4.2 zijn de effecten van bovenvermelde drijvende krachten weergegeven voor de onderscheiden deelgebieden en de verschillende productierichtingen. In een tabel wordt per aspect met een kwalitatieve duiding weergegeven in welke zin de verwachting afwijkt van de hierboven vermelde algemene trend voor het Noorden. Deze kwalitatieve duiding wordt hieronder per productierichting verder toegelicht.

Hoewel in de akkerbouw in de Bouwhoek/Hogeland het aandeel granen relatief hoog blijft, zal het aandeel intensievere gewassen (pootaardappelen) er verder toenemen. Het aandeel van de melkveehouderij in de totale productie in Noord-Nederland als geheel zal naar verwachting verder toenemen. Naast schaalvergroting en intensivering (aantrekken quotum) op de bestaande bedrijven zullen er tevens een aantal bedrijven vanuit de concentratiegebieden zich in deze regio vestigen. De intensieve veehouderij blijft economisch van geringe omvang. In de tuinbouw zal de betekenis van de opengrond groenteteelt en in beperkte mate de bollenteelt verder toenemen.

In de Veenkoloniën/Oldambt zal door de verlaging van de marktondersteuning van zetmeelaardappelen en de ruimere rotatie die moet worden toegepast vanwege milieueisen tot gevolg hebben dat het aantal bedrijven nog sterker zal afnemen. Op basis van berekeningen die het effect van Agenda 2000 op het grondgebruik laten zien, geven aan dat het areaal in 2005 ongeveer 10% kleiner zal zijn in vergelijking met het areaal bij ongewijzigd beleid (GLB). Het grotere aandeel graan en snijmaïs leidt tot een lagere gebruiksintensiteit.

De productieomvang van de melkveehouderij zal zich handhaven en de instroom van melkveebedrijven blijft beperkt. De introductie van verbrede activiteiten ondervindt vertraging. De melkveebedrijven blijven relatief extensief (lage veebezetting). In de intensieve veehouderij zal het aantal bedrijven verder afnemen, maar de gemiddelde bedrijfsomvang zal toenemen. Het totaal aantal dieren in deze sector zal nog toenemen. Dit is op grond van de theoretische plaatsingsruimte van mest ook mogelijk. De groei zal met name in de pluimveehouderij plaatsvinden. De tuinbouw zal naar verwachting een sterke groei doormaken, vooral de glastuinbouw, dat vanuit de overheid gestimuleerd wordt. De boomkwekerij zal in beperkte mate groeien. In totaal zal de tuinbouw in deze regio naar schatting in 2010 circa 25% van de totale productieomvang voor haar rekening nemen.

In het Noordelijk Weidegebied zullen de akkerbouwbedrijven zich toeleggen op de toelevering van ruwvoer voor melkveebedrijven. De toekomstperspectieven zullen verder verminderen. Het gebied blijft gedomineerd door de melkveehouderij, echter wel met een verbrede doelstelling. De intensieve veehouderij zal een bescheiden plaats in de totale agrarische productie blijven behouden. Een beperkt aantal gespecialiseerde bedrijven zal overblijven. Het aandeel pluimveehouderij zal groeien in betekenis. De tuinbouw blijft van beperkte omvang. Naar verwachting zal de bollenteelt iets in betekenis toenemen.

In Flevoland blijven de akkerbouwbedrijven gekenmerkt door een relatief intensief bouwplan (pootaardappelen en groenten). Ondanks de relatief gunstige uitgangspositie (bedrijfsomvang) van de akkerbouwbedrijven staat de inkomenspositie ook bij deze bedrijven sterk onder druk. De melkveehouderij blijft qua productie een relatief bescheiden plaats behouden. Op de bestaande bedrijven vindt een verdere schaalvergroting en intensivering plaats. De groei van pluimveehouderij in Flevoland zal zich voortzetten, vooral als tweede tak op akkerbouwbedrijven. De tuinbouw zal naar verwachting een expansieve groei doormaken, zowel de vollegrondsgroenteteelt als de glastuinbouw. Het tuinbouwareaal zal toenemen doordat akkerbouwers meer groenten in het bouwplan opnemen.

Indien niet van het European Coordination scenario zou zijn uitgegaan maar van het omgevingsscenario Global Competition zou de internationale concurrentie sterker zijn en zouden akkerbouw en veehouderij nog meer in betekenis afnemen, terwijl de groei van de tuinbouw gelijk zou blijven. Bij een dergelijk scenario neemt echter de betekenis van de kostprijs voor de internationale concurrentie toe. Het gevolg daarvan zal zijn een grotere nadruk op schaalvergroting en mechanisatie. Het aantal bedrijven zal hierdoor sterker afnemen dan de 2,5% per jaar die nu is voorzien.

5. Slotbeschouwing

Dit hoofdstuk heeft een beschouwend en concluderend karakter. Het accent ligt daarbij op de sterke en zwakke punten van de landbouw en agribusiness in het Noorden en de kansen en bedreigingen die de te voorziene ontwikkelingen in de omgeving (algemeen economische ontwikkelingen en beleidsontwikkelingen) bieden.

Gunstige structuur

De omvang van de bedrijven in Noord-Nederland gemeten in ha en in nge steken gunstig af tegenover overig Nederland. De enige uitzondering hierop vormen het gemiddeld aantal nge's per bedrijf in het Noordelijk Weidegebied.

Ontwikkelingsmogelijkheden aanwezig

Het extensieve karakter van de landbouw in Noord-Nederland heeft als positieve effecten een relatief schoon milieu en relatief veel ruimte. Deze positieve aspecten bieden ontwikkelingsmogelijkheden.

Veenkoloniën/Oldambt blijven achter

In de periode 1988-1999 was de ontwikkeling van de productieomvang in het noorden gelijk aan die voor geheel Nederland. Dit is gepaard gegaan met een verminderde economische betekenis van akkerbouw en een stijgende betekenis van de melkveehouderij en met name van de tuinbouw. Alleen in het gebied Veenkoloniën/Oldambt nam de productieomvang in nge minder sterk toe dan in de rest van Noord-Nederland. Een belangrijke factor hiervoor is de verandering in het gemiddelde bouwplan in dit gebied, waarbij het aandeel granen relatief hoog blijft en dat van zetmeelaardappelen daalt. Het gemiddeld gezinsinkomen op de akkerbouwbedrijven in dit gebied is dan ook naar verhouding laag. De economische positie van deze bedrijven is daardoor relatief verslechterd.

Akkerbouwbedrijven: schaalvergroting en intensiveren

De akkerbouwbedrijven zijn er onvoldoende in geslaagd om via schaalvergroting, waardoor wel vaak de bedrijfsstructuur verslechterd (meer percelen, die gemiddeld minder groot zijn), de gevolgen van met name graanprijsverlagingen op te vangen. Ze zijn daardoor vooral richting intensievere teelten (aardappelen) gegaan. Hun inkomenspositie staat mede gezien de sterk wisselende inkomsten uit aardappelen onder druk. Deze druk zal gezien de ingezette beleidslijnen ook in de toekomst blijven bestaan, te meer omdat nieuwe winstgevendende teelten zich nauwelijks aandienen. Voor deze bedrijven blijft schaalvergroting noodzakelijk, het naar verhouding geringe aantal opvolgers op de bedrijven van

oudere bedrijfshoofden biedt hiertoe ook mogelijkheden. Naast schaalvergroting blijft intensivering via aanpassing van het bouwplan noodzakelijk. Intensivering door opname van een tweede tak is veelal mogelijk door gebruik te maken van de beschikbare grond. Voor een aantal bedrijven zijn er ook mogelijkheden richting biologische teelt en of verbreding (natuurbeheer). Niet alle bedrijven zullen groter en intensiever worden. Een deel van de bedrijven waarop geen langdurige voortzetting verzekerd is zal grond beschikbaar stellen aan andere gebruikers, bijvoorbeeld verhuur voor bollengrond, verbouw snijmaïs. Naar verwachting loopt het aantal bedrijven tot 2010 sterk terug. Een deel van de vrijkomende bedrijven zullen overgenomen worden door continuerende bedrijven. Echter een deel hiervan zal gepaard gaan met functieverlies van de gebouwen.

Melkveehouderij grootschalig en modern

De melkveebedrijven in het Noorden zijn grootschaliger en moderner dan in overig Nederland. Ondanks dit sterke punt zullen ze in de toekomst door de toenemende liberalisatie van de wereldmarkt en het verlagen van de garantieprijs meer onder druk komen te staan dan in het verleden. Gezien het vrij grote aantal opvolgers zal het niet meevallen de lagere prijzen te compenseren via schaalvergroting, tenzij men er in slaagt melkquota uit andere gebieden aan te trekken.

Intensivering stuit op milieugrenzen

De drang tot intensivering van het grondgebruik zal vooralsnog op gespannen voet blijven staan met de wens tot vermindering van de belasting van het milieu. Vooral een doelmatig gebruik van dierlijke mest is noodzakelijk. Voor melkveehouders met een stikstofoverschot zal uitruil met akkerbouwers uitkomst bieden. Gezamenlijk kunnen zo verschillende soorten gespecialiseerde bedrijven de voordelen van een gemengd bedrijf behalen.

Intensieve veehouderij als tweede tak groeit

De intensieve veehouderij is in het noorden in de periode 1988 tot 1999 relatief gegroeid met name de vleesvarkenshouderij en de vleeskuikenhouderij. Daarbij ging het vooral om intensieve veehouderij op niet op deze bedrijfstak gespecialiseerde bedrijven, zoals akkerbouw- en melkveebedrijven die een tweede tak zijn begonnen.

Tuinbouw steeds belangrijker

De tuinbouw in het Noorden neemt relatief sterk in betekenis toe. Dit geldt met name voor de teelt van groenten in de open grond, de bollenteelt en de glastuinbouw. Binnen de glastuinbouw doet met name de sierteelt het goed. De bedrijfsomvang in nge is er gemiddeld hoger dan in overig Nederland. Deze ingezette ontwikkeling naar een maximale oppervlakte intensieve gewassen zal zich onder invloed van de markt en de concurrentieverhoudingen verder voortzetten. Gunstige mogelijkheden heeft ook de al sterk aanwezige biologische land- en tuinbouw.

Inplaatsing van veehouderij mogelijk

Ondanks de overwegende positie van de melkveehouderij in het noorden is de veebezetting er uitgedrukt in aantal gve per ha relatief laag. In met name akkerbouwgebieden is daarvoor ruimte voor inplaatsing van veehouderij (takken) en -bedrijven. De steeds hogere grondprijzen zal de inplaatsing van melkveehouders bemoeilijken tenzij het om elders voor stadsuitbreiding of infrastructurele werken uitgekochte bedrijven gaat.

Verbreiding levert beperkte bijdrage aan inkomen

In het Noordelijk Weidegebied en in Flevoland is de verbreding goed opgepakt. In het weidegebied gaat het vooral om natuurbeheer, in Flevoland om verwerking en huisverkoop en agrotourisme. Het gebied Veenkoloniën/Oldambt blijft nog wat achter. Verbreiding draagt echter maar in beperkte bij ter versterking van de inkomensbasis van de landbouwbedrijven.

Intensivering versterkt positie agribusiness complex

Door de extensiviteit van de landbouw in Noord-Nederland, relatief weinig intensieve veehouderij en tuinbouw is het aandeel van dit gebied in de totale toegevoegde waarde en werkgelegenheid in de agribusiness in vergelijking met de beschikbare cultuurgrond gering. Echter, de te verwachten intensivering op de landbouwbedrijven zal een versterkende invloed hebben op de agribusiness.

Evenredig aandeel Noorden in agribusiness complex

Het aantal in Noord-Nederland gevestigde toeleverende, handels- en verwerkende bedrijven en het daardoor gegenereerde inkomen laten zien dat het gebied op dat punt geen verschillen vertoont met andere gebieden. Wel is het zo, dat naarmate de schaal van de bedrijven groter is, deze minder aan de rand van het gebied zijn gevestigd. Bedrijven zullen zich immers bij voorkeur vestigen in het centrum van hun werkgebied.

Kansen voor biologische producten, streekproducten en diervriendelijke geproduceerde producten

De landbouw in Noord-Nederland wordt richting de toekomst geconfronteerd met verlaging van de prijsgaranties. Deze prijsverlagingen worden maar ten dele opgevangen door andere steunmaatregelen. Door de liberalisatie van de wereldhandel in het kader van GATT/WTO zal de concurrentie op de thuismarkt verder toenemen. Tevens zullen de door groeiende aandacht voor milieu en dierwelzijn de kosten relatief toenemen. Daar staat tegenover, dat de thuismarkt door de toetreding van Midden en Oost-Europese landen groeit. Door de groeiende welvaart zal ook de vraag naar kwaliteitsproducten toenemen. Dit biedt kansen voor biologische producten, streekproducten en producten geproduceerd met behulp van diervriendelijke methoden. Tenslotte kan er in beperkte mate extra inkomen worden gehaald uit zogenaamde verbredingsactiviteiten.

Literatuur

Bont, C.J.A.M. de, *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 1999*. Rapport 6.00.98. LEI, Den Haag, 2000.

CBS, *Landbouwtellingen 1990, 1993 en 1999*. Voorburg.

CBS, *Regionale economische jaarcijfers 1997*. Voorburg, 1997.

CPB, *Omgevingsscenario's Lange termijn verkenning 1995-2020*. Werkdocument 89. CPB, Den Haag, 1996.

Dijk, J.P.M. van, B.E. Douma en A.L.J. van Vliet, *Bedrijfsuitkomsten in de Landbouw (BUL)*. LEI, 1999, *Boekjaren 1991-1992 t/m 1997-1998*. Periodieke rapportages (en via internet). LEI, Den Haag, 1999.

Everdingen, W.H. van, J.P.P.J. Welten, *Berekening en toepassing van Nederlands Grootte-eenheden en Standaardbedrijfseenheden (nge 1994 en sbe 1997)*. Periodieke Rapportage 63-94. LEI-DLO, Den Haag, 1998.

Helming, J.F.M. en M.G.A. van Leeuwen, *Gevolgen agenda 2000 voor het noorden des lands*. Rapport 5.99.04. LEI, Den Haag, 1999.

Leeuwen, M.G.A. van en D. Verhoog, *Het agrocomplex in 1990 en 1993: een input-outputanalyse*. Onderzoeksverslag 138. LEI, Den Haag, 1995.

Leeuwen, M.G.A. van, *Het Nederlandse agrocomplex*. Rapport 6.99.99. LEI, Den Haag, 1999.

Nij Bijvank, R.A.F. et al., *Horizonverkenning Noord-Nederland*. Rapport 548. Staring Centrum, Wageningen, 1998.

Prins, H., J.C.P.W. Zwaan, S.R.M. Janssens, M.J.G. Meeuwsen-van Onna, A.D. Verhoog en J.H. Post, *Overheidsbeleid en de landbouwproductie in Noord-Nederland. Invloeden tot het jaar 2010*. Mededeling 519. LEI-DLO, Den Haag, 1994.

Silvis, H.J. en C. van Bruchem, *Landbouw-Economisch Bericht 1999*. Periodieke Rapportage 1-99. LEI, Den Haag, 1999.

Tabel B1.1 Verdeling van de productieomvang per sector in Noord-Nederland naar deelgebied in 1988 en 1999

Sectoren	Bouwhoek/ Hogeland		Veenkol.- Oltambt		Noordelijk Weidegebied		Flevoland		Noord-Nederland		Nederland	
	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999
Akkerbouw	50	43	53	41	8	7	64	50	37	29	18	15
Melkveehouderij	37	40	28	29	80	76	13	14	47	47	33	32
Overige graasdieren	4	4	3	4	5	7	1	1	4	5	4	4
Intensieve veehouderij	2	3	6	9	5	5	1	3	4	6	14	14
Tuinbouw	7	10	10	17	2	4	21	31	8	13	31	35

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel B1.2 Overzicht kengetallen van de akkerbouwbedrijven in Noord-Nederland naar deelgebied, 1999 tenzij anders vermeld

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland		Veenkol- Oltambt		Noordelijk Weidegebied		Flevoland		Noord- Nederland		Nederland	
	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999
Nge per bedrijf	82	107	49	64	57	54	80	94	62	79	47	57
Hectare per bedrijf	47	53	47	50	39	37	45	46	42	48	32	35
Nge per ha a)	1,88	2,30	1,27	1,44	2,27	3,27	1,90	2,34	1,60	1,93	1,82	2,1
% bedrijven met												
- tot 50 ha bouwland	67	59	74	63	78	76	83	78	75	68	84	80
- 50 ha en meer	33	41	26	37	22	24	17	22	25	32	16	20
Kavels per bedrijf												
- <= 2 kavels	48	31	24	27	48	43	93	78	47	44	44	41
- 2 – 6 kavels	43	41	48	37	36	32	6	20	36	32	39	37
- > 6 kavels	10	28	28	36	16	25	1	2	17	24	17	22
Ha per kavel	14,4	9,5	7,5	6,9	9,6	6,4	31,7	10,3	10,8	8,0	7,8	6,6
Opvolgingsperc. b)	-	44	-	35	-	32	-	60	-	42	-	35
Bouwplan (%)												
- Granen	39	34	28	30	26	16	28	19	30	27	25	23
- Poot/consumptieaard.	26	33	3	5	14	11	28	34	14	17	13	16
- Zetmeelaardappelen	0	0	31	30	9	7	0	0	17	16	7	7
- Suikerbieten	21	20	17	19	9	6	22	23	18	18	16	15
- Overig	14	14	20	16	43	60	22	24	21	23	39	39

a) Nge akkerbouw per ha akkerbouw; b) 1996
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel B1.3 Overzicht kengetallen van de melkveebedrijven in Noord-Nederland naar deelgebied, 1999 tenzij anders vermeld

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland		Veenkol.- Oltambt		Noordelijk Weidegebied		Flevoland		Noord- Nederland		Nederland	
	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999
Nge per bedrijf	59	111	53	104	54	100	86	143	55	103	48	87
Melkkoeien per bedrijf	55	69	48	63	52	63	79	84	52	65	44	50
Jongvee/100 melkkoe	72	81	81	89	71	90	72	82	72	82	74	92
Ha per bedrijf	33	46	30	44	30	41	39	45	31	42	23	31
Gve per ha	2,3	2,2	2,4	2,2	2,3	2,1	2,9	2,9	2,3	2,2	2,7	2,4
Melkkoeien per ha	1,7	1,5	1,7	1,5	1,7	1,5	2,1	2,1	1,7	1,6	1,9	1,7
% met ligboxenstal a)		78		77		76		94		77		71
%, >=60% huiskavel b)	64	63	34	38	60	59	83	73	57	56	48	48
Opvolgingspercentage c)		61		59		56		74		58		56

a) Meest recente peiljaar 1997; b) Eerste peiljaar 1993, tweede peiljaar 1999; c) Meest recente peiljaar 1996
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel B1.4 Enkele kengetallen van de 'overige graasdierbedrijven' in Noord-Nederland naar deelgebied, 1999 tenzij anders vermeld.

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oltambt	Noordelijk Weidegebied	Flevoland b)	Noord- Nederland	Nederland
	1999	1999	1999	1999	1999	1999
Nge per bedrijf	19	23	18	-	20	21
Ha per bedrijf	13,4	13,2	12,5	-	12,9	71
Aandeel >50 jaar	71	65	72	-	70	71
Opvolgingspercentage a)	9	8	7	-	8	14

a) Meest recente peiljaar 1996 b) Klein aantal bedrijven

Bron: CBS-Landbouw telling, bewerking LEI.

Tabel B1.5 Overzicht kengetallen van de tuinbouwbedrijven in Noord-Nederland naar deelgebied, 1988 en 1999 tenzij anders vermeld

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland		Veenkol.- Oltambt		Noordelijk Weidegebied		Flevoland		Noord- Nederland	
	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999
Opengrondstuinbouw:										
Teeltplan a):										
- Groenten	1.131	2.184	873	1.577	202	276	4.203	6.570	6.409	10.607
- Fruit	104	77	43	47	60	42	2.116	1.991	2.320	2.157
- Bollen	97	265	28	327	103	611	1.492	2.658	1.720	3.861
- Overig	41	53	598	652	232	450	403	536	1.274	1.691
Glastuinbouw:										
Totaal areaal	52	66	183	294	27	28	67	147	329	535
% groente	63	71	47	34	37	25	9	8	41	31
Nge per bedrijf	75	186	125	282	54	96	156	273	108	245
									110	190

a) Areaal op alle bedrijven met opengrondstuinbouw c.q. glastuinbouw in hectares
Bron: CBS-Landbouw telling, bewerking LEI.

Tabel B1.6 Overzicht kengetallen van intensieve veehouderijbedrijven in Noord-Nederland naar deelgebied, 1988 en 1999 tenzij anders vermeld

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland		Veenkol.- Oltambt		Noordelijk Weidegebied		Flevoland		Noord- Nederland		Nederland	
	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999	1988	1999
Nge per bedrijf												
- Varkensbedrijven	30	65	42	94	34	69	54	114	37	81	45	84
- Pluimveebedrijven	66	139	44	105	43	116	73	246	46	121	47	114
Specialisatiegraad												
- % nge int. vee van totaal op de gespec. bedrijven	79	65	66	61	79	83	43	43	72	68	69	76
Gem. aantal dieren per bedrijf												
- fokvarkens	106	220	195	312	160	262	247	592	172	290	190	301
- mestvarkens	366	693	489	864	328	548	154	283	389	692	440	702
- mestkalveren	372	365	553	574	383	442	431 (3)	1.948 (2)	420	500	325	416
- leghennen (x 1.000)	48	42	22	30	25	35	24	48	25	34	21	29
- slachtkuikens (x 1.000)	56	88	46	59	12	60	6(1)	24(6)	39	61	32	53
Bedrijven met int. vee	119	102	939	653	1.170	721	115	160	2.343	1.636	38.752	21.973
Ontwikkeling '99-'99 (%)		-1,4		-3,3		-4,3		3,1		-3,2		-5,0

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Bijlage 2 Methodiek van berekening van de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid per gebied en per productietak en gegevens per tak

Directe schattingen met behulp van aandeel Noorden in primaire productie levert te veel afwijkingen op ten opzichte van de studie voor Noord-Nederland 1993. Dit vanwege verschillen in de mate waarin er toeleverende en verwerkende industrieën staan en de distributie is verdeeld.

Daarom is er gekozen voor volgende benadering. Eerst zijn de aandelen in primaire productie bepaald voor Noord-Nederland (Groningen, Friesland en Drenthe) in 1990, 1993 en 1999. Vervolgens is de toegevoegde waarde en werkgelegenheid in 1990, 1993 en 1997 (laatste jaar dat bekend is) bepaald. 1990 en 1997 zijn daarbij uitgedrukt als index van 1993. De toegevoegde waarde en werkgelegenheid in het Noorden zijn gehaald uit Leiberekeningen (rapport 6.99.99). Dit geldt zowel voor het totaal als de diverse onderdelen.

Tot slot is, uitgaande van de waarden voor 1993, met behulp van indexen en productieaandelen in de verschillende jaren de toegevoegde waarde en werkgelegenheid voor 1997 en 1990 berekend. De waarden voor 1997 zijn vervolgens via het provinciale aandeel in de landelijke productie verdeeld over de afzonderlijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe. Voor Flevoland is daarna via de verhouding van het aandeel in de landelijke productie met en zonder Flevoland de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid berekend. Voor de verdeling over de verschillende onderdelen van de intensieve veehouderij en de tuinbouw is gebruikgemaakt van de gegevens uit rapport 6.99.99.

Tabel B2.1 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex akkerbouw in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Werkgelegenheid	Toegevoegde waarde (mln. guldens)
	1990	1993	1997		
Groningen	13,42	12,80	11,93	4.556	456
Friesland	3,38	3,63	4,18	1.596	160
Drenthe	11,15	11,42	10,73	4.098	410
Flevoland	9,43	8,85	8,44	3.223	323
Totaal					
1997			35,28	13.473	1.349
1993		36,70		14.482	1.241
1990	37,41			13.473	1.237

De akkerbouw levert 16% van de toegevoegde waarde en 17% van de werkgelegenheid in het Noorden. De belangrijkste gebieden voor deze bedrijfstak zijn Groningen en Drenthe, terwijl Flevoland een middenpositie inneemt.

Melk- en mestvee

De melk- en mestveehouderij is de belangrijkste bedrijfstak binnen de agribusiness in het Noorden (54% van de toegevoegde waarde en 54% van de werkgelegenheid). Deze sector bevindt zich voor ruim de helft in Friesland en is nauwelijks van betekenis in Flevoland. Het aandeel van Groningen en Drenthe in deze sector is vrijwel gelijk.

Tabel B2.2 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex melk- en mestvee in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Werkgelegenheid	Toegevoegde waarde (mln. guldens)
	1990	1993	1997		
Groningen	5,23	5,33	5,56	8.202	917
Friesland	15,71	15,86	16,01	23.617	2.640
Drenthe	5,53	5,38	5,41	7.981	892
Flevoland	1,28	1,30	1,37	2.020	226
Totaal 1997			28,35	41.820	4.675
Totaal 1993		27,87		42.429	4.112
Totaal 1990	27,75			43.219	3.953

Varkenshouderij

De varkenssector in het onderzoeksgebied is van weinig betekenis. Deze sector levert maar 2% van de toegevoegde waarde en 3% van de werkgelegenheid. Binnen de totale intensieve veehouderij in het onderzoeksgebied (toegevoegde waarde ruim 900 miljoen gulden en werkgelegenheid circa 8.300 plaatsen) bedraagt het aandeel van de varkenssector circa 16%. Dit is gering in vergelijking met het landelijk beeld (70%). De varkenssector is voor bijna de helft geconcentreerd in Drenthe. In Groningen komt bijna 30% voor en in Friesland 20%. In Flevoland komt de sector nauwelijks voor.

Tabel B2.3 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex varkenshouderij in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Werkgelegenheid	Toegevoegde waarde (mln. guldens)
	1990	1993	1997		
Groningen	1,0	1,07	1,24	655	38
Friesland	1,04	0,94	0,95	502	29
Drenthe	1,96	1,89	2,17	1.147	67
Flevoland	0,22	0,24	0,40	211	12
Totaal 1997			4,76	2.515	146
Totaal 1993		4,14		2.258	113
Totaal 1990	4,22			2.355	112

Legpluimveehouderij

De legpluimveesector is in het studiegebied nauwelijks van betekenis (minder dan 1% van de totale toegevoegde waarde en de werkgelegenheid en maar enkele procenten in die van de intensieve veehouderij). In het Noorden komt de eiersector met name voor in Drenthe en Friesland. Het gezamenlijke aandeel van Groningen en Flevoland bedraagt maar circa 30%.

Tabel B2.4 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex legpluimveehouderij in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Werkgelegenheid	Toegevoegde waarde (mln. guldens)
	1990	1993	1997		
Groningen	1,72	1,71	1,5	89	4
Friesland	2,18	2,05	2,35	140	7
Drenthe	3,45	3,25	3,62	216	11
Flevoland	1,20	1,31	1,33	79	4
Totaal 1997			8,80	524	26
Totaal 1993		8,32		211	15
Totaal 1990	8,55			222	15

Vleeskuikenhouderij

Ook de vleeskuikensector is binnen Noord-Nederland van bescheiden betekenis (5% van de totale toegevoegde waarde en 3% van de werkgelegenheid). Binnen het in het Noorden

aanwezige intensieve veehouderijcomplex is het aandeel van de vleeskuikensector circa 44%. In vergelijking met het landelijk beeld is dat relatief hoog (17%). In het Noorden is de vleeskuikensector in Friesland, Groningen en Drenthe vrijwel even groot. Het aandeel van Flevoland is met 5% erg beperkt.

Tabel B2.5 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex vleeskuikenhoudery in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Werkgelegenheid	Toegevoegde waarde (mln. guldens)
	1990	1993	1997		
Groningen	4,17	5,39	8,75	688	117
Friesland	6,56	8,24	9,99	785	134
Drenthe	7,94	9,69	9,34	734	125
Flevoland	0,52	0,89	1,70	134	23
Totaal 1997			29,78	2.342	400
Totaal 1993		24,21		1.964	288
Totaal 1990	19,19			1.593	223

Opengrond groentecomplex

De opengrond groentesector vormt een onderdeel van het voedingstuinbouw. Het voedingstuinbouwcomplex levert 11% van de toegevoegde waarde en 12% van de werkgelegenheid binnen het agribusinesscomplex in het Noorden. Landelijk gezien ligt dit hoger namelijk op ruim 15%.

Binnen het tuinbouwcomplex in het Noorden is het aandeel van het voedingstuinbouwcomplex bijna 60%. In vergelijking met het landelijk beeld is dit relatief hoog. Op landelijk niveau is de toegevoegde waarde in het niet voedingstuinbouwcomplex iets hoger en de werkgelegenheid iets lager dan die in het voedingstuinbouwcomplex.

Het opengrond groentecomplex maakt 45% uit van de voedingstuinbouw in het Noorden. Hiervan is ruim 60% geconcentreerd in Flevoland en ruim 18% in Groningen. De betekenis van dit complex in Friesland en Drenthe is vrijwel gelijk.

Tabel B2.6 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex open-grondgroenten in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Toegevoegde waarde (mln. guldens)	Werkgelegenheid
	1990	1993	1997		
Groningen:	2,34	3,24	4,03	79	690
Friesland:	2,74	2,31	2,36	46	405
Drenthe:	2,26	1,80	1,98	38	339
Flevoland	10,53	11,82	13,63	265	2.335
Totaal 1997			22,00	428	3.769
Totaal 1993		19,17		352	3.458
Totaal 1990	17,87			324	3.299

Fruitteelt

Het fruitcomplex vormt een bescheiden deel van het voedingstuinbouwcomplex (circa 5%). Dit complex is evenals dat van open grondsgroente met name in Flevoland (88%) gevestigd. In Drenthe komt vrijwel geen fruitteelt voor.

Tabel B2.7 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex fruitteelt in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Toegevoegde waarde (mln. guldens)	Werkgelegenheid
	1990	1993	1997		
Groningen:	0,34	0,48	0,69	3	53
Friesland:	0,49	0,48	0,37	2	29
Drenthe:	0,08	0,07	0,14	1	11
Flevoland	9,64	10,01	9,04	46	705
Totaal 1997			10,22	52	797
Totaal 1993		11,04		53	892
Totaal 1990	10,55			46	870

Glastuinbouw

Ook de glastuinbouw vormt een beperkt deel van het voedingstuinbouwcomplex (circa 15% van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid). Het complex is met name gevestigd in Drenthe (57%) en voor 27% in Friesland.

Tabel B2.8 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex glastuinbouw in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Toegevoegde waarde (mln. guldens)	Werkgelegenheid
	1990	1993	1997		
Groningen	0,52	0,45	0,32	12	120
Friesland	0,64	0,74	1,06	39	391
Drenthe	1,87	2,21	2,20	80	813
Flevoland	0,14	0,19	0,28	10	104
Totaal 1997			3,86	141	1.428
Totaal 1993		3,59		125	1.410
Totaal 1990	3,17			108	1.273

Bloembollen en knollen

Het bloembollencomplex levert in het Noorden 25% van de toegevoegde waarde van de daar aanwezige niet-voedingstuinbouw en ruim 27% van de werkgelegenheid. Het complex is voor circa 70% gevestigd in Flevoland. Daarnaast komen in het Noorden de bloembollen met name voor in Friesland en Drenthe.

Tabel B2.9 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex bloembollen en knollen in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Toegevoegde waarde (mln. guldens)	Werkgelegenheid
	1990	1993	1997		
Groningen:	0,27	0,47	0,78	8	58
Friesland:	1,45	1,91	2,66	28	198
Drenthe:	0,24	0,76	1,85	19	137
Flevoland	8,63	10,24	11,70	122	869
Totaal 1997			16,99	177	1.262
Totaal 1993		13,38		124	1.027
Totaal 1990	10,59			92	832

Boomteelt

De boomteelt levert in het Noorden bijna 24% van de toegevoegde waarde van het niet-voedingstuinbouwcomplex en 21% van de werkgelegenheid. Dit complex is vooral gevestigd in Flevoland (44%) en Groningen (30%).

Tabel B2.10 De productieaandelen, werkgelegenheid en toegevoegde waarde van het agrocomplex boomkwekerij in 1990, 1993 en 1997

	Productieaandelen (%)			Toegevoegde waarde (mln. guldens)	Werkgelegenheid
	1990	1993	1997		
Groningen	4,03	3,39	2,46	50	279
Friesland	0,69	1,10	0,80	16	91
Drenthe	1,43	1,23	1,59	32	180
Flevoland	3,90	3,57	3,48	74	395
Totaal 1997			8,33	168	945
Totaal 1993		9,29		159	1.088
Totaal 1990	10,05			168	1.204

Bijlage 3 Typen en aantal tot de agribusiness gerekende bedrijven

Tabel B3.1 Typen en aantal tot de agribusiness gerekende bedrijven

	Aantal
Verwerkende bedrijven:	
- slachterijen	71
- zuivelfabrieken	53
- veevoerfabrieken	22
- fabrikanten van plantaardige en dierlijke vetten	5
- groente en fruit verwerkende bedrijven	12
- meelfabrieken	16
- drankenfabrikanten	8
- fabrikanten van overige voedingsmiddelen	432
- meststoffenfabrieken	3
- fabrikanten van landbouwmachines	183
Groothandel en handelsbemiddeling:	
- handelsbemiddeling vee	13
- handelsbemiddeling tropische producten	1
- handelsbemiddeling akkerbouwproducten	54
- handelsbemiddeling grondstoffen voedingsmiddelenindustrie	5
- handelsbemiddeling meststof	1
- handelsbemiddeling voedingsmiddelen	58
- groothandel vee	392
- groothandel vlees en vleeswaren	106
- groothandel zuivelproducten	60
- groothandel meststoffen	64
- groothandel agf	142
- groothandel granen, zaden en veevoer	416
- groothandel machines, werktuigen en tractoren	279
- groothandel overige voedingsmiddelen	147
Diensten:	
- veterinaire diensten	12
- veilingen	3
Overig	95
Totaal	2.653

Bron: Databank Kamers van Koophandel.

Bijlage 4 De verdeling van de typen bedrijven naar provincie

Tabel B4.1 De verdeling van de typen bedrijven naar provincie

	Groningen	Friesland	Drenthe	Flevoland	Noorden
Veesector	225	636	275	57	1.193
Akkerbouw	328	349	253	278	1.208
Tuinbouw	33	51	36	39	159
Overig	18	45	18	14	95
Totaal	604	1.081	582	388	2.655

Bron: Databank Kamers van Koophandel.

Bijlage 5 Verbreding in de landbouw

Tabel B5.1 Verbreding/verdieping (% van de bedrijven) op de landbouwbedrijven in Noord-Nederland (1999)

Kengetallen	Bouwhoek/ Hogeland	Veenkol.- Oltambt	Noordelijk Weidegebied	IJsselmeer- polders	Noord- Nederland	Nederland
Verbreding	10,0	8,3	12,2	9,4	11,1	10,1
Verdeling: a)						
- natuurbeheer	55	48	77	19	61	46
- verw, huisverk.	38	33	10	56	24	35
- agrotourisme	21	30	26	37	27	34
- zorg	0,9	2,9	2,2	4,5	2,4	2,6

a) De onderverdeling naar verbredingactiviteiten telt op tot boven de 100% omdat er meerdere activiteiten per bedrijf kunnen voorkomen

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Bijlage 6 Toelichting op de nge en de bedrijfstype-indeling

Een nge is een maatstaf voor de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf. De nge is gebaseerd op de saldi per dier en per hectare gewas. Daartoe worden de brutostandaardsaldi (bss) berekend door de opbrengsten met bepaalde specifieke kosten te verminderen. De nge wordt regelmatig herzien op basis van geconstateerde veranderingen in prijzen en opbrengsten. De aanpassing geschiedt zodanig, dat de reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde voor het gemiddelde Nederlandse bedrijf wordt weergegeven. In het rapport is met de nge-normen van 1986 en 1996 (CBS-Landbouwtelling 1997) gewerkt.

De NEG-typing is gebaseerd op de nge-normen en wordt gebruikt om bedrijven als gespecialiseerd aan te merken. Een bedrijf dat tweederde deel of meer van zijn totaal aan bss in een bepaalde productierichting realiseert, is een gespecialiseerd bedrijf.

Tabel B6.1 Nge-normen van 1986 en 1996 per diersoort en gewas

Diersoort/gewas	Eenheid Nge	Nge 1986	Nge 1996
Melk- en kalfkoeien	stuks	1,109	1,324
Vleesvarkens	stuks	0,040	0,050
Zeugen	stuks	0,267	0,288
Leghennen	100 dieren	0,211	0,291
Vleeskuikens	100 dieren	0,101	0,165
Tomaten	ha	136,76	160,79
Paprika	ha	136,76	144,24
Rozen	ha	210,69	201,44
Wintertarwe	ha	0,94	1,00
Consumptieaardappel	ha	2,57	2,41
Zetmeelaardappel	ha	1,25	1,14
Suikerbieten	ha	1,87	2,10

Bron: Bedrijven-Informatienet LEI.